

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**ФІНАНСОВІ РОЗСЛІДУВАННЯ
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ
ЗЛОЧИННИХ ДОХОДІВ В УКРАЇНІ**

Методичні рекомендації

**Київ
2017**

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ФІНАНСОВІ РОЗСЛІДУВАННЯ
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ
ЗЛОЧИННИХ ДОХОДІВ В УКРАЇНІ

Методичні рекомендації

Київ
2017

УДК 343.98:343.47
Ф591

Авторський колектив:

Чернявський С. С., доктор юридичних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ);

Користін О. Є., доктор юридичних наук, професор (Державний науково-дослідний інститут МВС України);

Некрасов В. А., кандидат юридичних наук, доцент (Національна академія внутрішніх справ);

Герасименко Л. В., кандидат юридичних наук, доцент (Національна академія внутрішніх справ);

Тихонова О. В., доктор юридичних наук, доцент (Національна академія внутрішніх справ);

Чубенко А. Г., доктор юридичних наук, професор (Навчально-методичний центр Державної служби фінансового моніторингу України);

Мельник В. І., кандидат юридичних наук (Університет державної фіскальної служби України);

Тацієнко В. В., кандидат юридичних наук (Департамент захисту економіки Національної поліції України);

Чигрина Г. Л., кандидат юридичних наук, доцент (Університет державної фіскальної служби України)

Рецензенти:

Василинчук В. І., професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор;

Вязмікін С. А., перший заступник начальника Департаменту захисту економіки Національної поліції України, кандидат юридичних наук

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Національної академії внутрішніх справ від 25 жовтня 2017 року (протокол № 2)

Матеріали подано в авторській редакції

Фінансові розслідування у сфері протидії легалізації злочинних доходів в Україні [Текст] : метод. рек. / [С. С. Чернявський, О. Є. Користін, В. А. Некрасов та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. – 164 с.

Методичні рекомендації містять систематизований матеріал щодо визначення місця фінансових розслідувань у правоохоронній діяльності. Розкрито ключові засади методики розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Проаналізовано практику використання інструментарію та процедур вилучення злочинних доходів.

Для слідчих, працівників прокуратури, суду, адвокатів, а також науково-педагогічних працівників, курсантів.

УДК 343.98:343.47

© Національна академія внутрішніх справ, 2017
© Чернявський С. С., Користін О. Є.,
Некрасов В. А. та ін., 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
1. ОСНОВИ ФІНАНСОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	7
1.1. Фінансові розслідування як передумова забезпечення економічної безпеки України	7
1.2. Роль та місце фінансових розслідувань у системі знань і наукового пізнання	13
1.3. Закономірності корупційних злочинів, інструменти та способи відмивання корупційних доходів	25
1.3.1. Огляд законодавства	26
1.3.2. Типові схеми відмивання корупційних доходів за видами діяльності	27
1.3.3. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь в оборонно-промисловому комплексі.....	28
1.3.4. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь в енергетичній сфері.....	30
1.3.5. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь у сфері видобування корисних копалин.....	32
1.3.6. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь у сфері охорони здоров'я	34
1.3.7. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь у сфері проектування, будівництва та експлуатації інфраструктурних проєктів	36
1.3.8. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь у сфері державного управління.....	37
1.3.9. Основні закономірності корупційних злочинів, інструменти та способи відмивання корупційних доходів	39

2. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ.....	42
2.1. Основні напрями виявлення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом	42
2.2. Типові слідчі ситуації, завдання та напрями розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом	58
2.3. Особливості проведення окремих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та експертиз.....	73
2.4. Зарубіжний досвід використання фінансових розслідувань у правоохоронній діяльності	97
3. ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ПРОЦЕДУРА ВИЛУЧЕННЯ ЗЛОЧИННИХ ДОХОДІВ	104
3.1. Поняття вилучення злочинних доходів.....	104
3.2. Стратегія фінансових розслідувань	131
3.3. Міжнародне співробітництво щодо повернення активів, здобутих злочинним шляхом	148

ВСТУП

Проблема легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, набула особливої значущості для України протягом останнього десятиліття, оскільки криміналізація економіки стала однією з ключових загроз для економічної безпеки нашої держави. Суспільна небезпечність цього явища останнім часом виявляється в нових аспектах. Ще декілька років тому більшість злочинів зазначеної категорії вчиняли з метою подальшого використання отриманих доходів у підприємницькій та іншій економічній діяльності для одержання прибутку. Згодом грошові кошти або інше майно, які мали злочинне походження, почали також використовувати для фінансування тероризму, незаконного обігу зброї, організації вбивств на замовлення, фінансування маргінальних груп сепаратистського спрямування та інших злочинів.

Масштаби легалізованого (відмитого) капіталу нині є настільки значними, що йдеться про загрозу для стабільності всієї міжнародної фінансової системи. Але, попри те, що реальні обсяги кримінальних доходів, а також поширення відповідної злочинної діяльності, складно визначити, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, суттєво впливає на розподіл внутрішніх і міжнародних грошових ресурсів, деструктивно позначаючись на макроекономічній ситуації.

Попри складні політичні й економічні умови, уже три роки поспіль Україна наполегливо продовжує вживати посилені заходи щодо розвитку та вдосконалення системи проведення фінансових розслідувань відповідно до міжнародних стандартів.

У процесі кримінального переслідування осіб, які вчинили злочин, правоохоронці зазвичай прагнуть встановити винних і покарати їх шляхом ув'язнення. Однак злочини, які мають корисливу складову, відрізняються від низки інших видів злочинів тим, що основним мотивом їх учинення є особисте збагачення. Особи, винні в учиненні таких злочинів, цілком готові до ув'язнення, якщо після звільнення на них чекатимуть їхні незаконно отримані статки, якими вони зможуть вільно скористатися. Передумовою ефективного фінансового

розслідування є позбавлення злочинців стимулу вчиняти корисливі фінансові злочини. У центрі уваги правоохоронних органів має бути не лише покарання винних, а й виявлення та розшук доходів, отриманих злочинним шляхом.

Таким чином, пріоритетним напрямом діяльності правоохоронних органів, які спеціалізуються на фінансових розслідуваннях, є пошук можливостей повернути незаконно отримані активи. Це дасть змогу ефективно позбавити винних у вчиненні таких злочинів їхніх незаконних статків та слугуватиме вагомим фактором стримування для потенційних злочинців. Крім того, повернення викрадених активів, зокрема отриманих унаслідок учинення корупційних правопорушень, зрештою сприятиме загальному економічному розвитку країни, оскільки їх може бути використано для інвестування в базові соціальні послуги й проекти.

1. ОСНОВИ ФІНАНСОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Фінансові розслідування як передумова забезпечення економічної безпеки України

Економічна безпека держави є невід'ємною складовою її національної безпеки та перебуває в тісному взаємозв'язку з усіма економічними процесами, що відбуваються в суспільстві. Вона сприяє створенню соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечує зростання рівня життя й добробуту населення, відіграє ключову роль у провадженні ефективної економічної політики в державі, слугуючи гарантом соціальної стабільності в суспільстві та передумовою фінансового розвитку країни, її становлення на міжнародній арені як конкурентоспроможного й інвестиційно привабливого суб'єкта.

Відповідно до Концепції економічної безпеки України, економічна безпека – це спроможність національної економіки вільно й незалежно розвиватися, утримувати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, мати достатній оборонний потенціал країни за будь-яких несприятливих умов і варіантів розвитку подій, а також здатність Української держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз. Складовими економічної безпеки є фінансова, енергетична, продовольча, аграрна, демографічна та інші види безпеки. Зазначені складові тісно пов'язані між собою та доповнюють одна одну. Наприклад, не може бути продовольчої безпеки без стійкого забезпечення держави фінансовими ресурсами, водночас не може йтися про продовольчу або фінансову безпеку, якщо не забезпечено енергетичну складову.

Нині виокремлюють значну кількість загроз економічній безпеці держави, а саме: недосконалість бюджетної політики та нецільове використання коштів бюджету; переважно фіскальний характер системи оподаткування; значні розміри державного й гарантованого державою боргу, проблеми з його обслуговуванням; різкі зміни рівня цін і курсу національної валюти; невисокий рівень капіталізації банківської системи, невеликі обсяги довгострокового банківського кредитування та

завищений рівень відсоткових ставок за кредитами, що також пов'язано зі створенням протидії загрозам – ризикам неповернення кредитів; неспроможність банків до акумулювання коштів і довгострокового кредитування; криміналізація та масштабний відтік капіталу в тіньовий сектор і за кордон тощо. Також загрозу для економічної безпеки України становлять обмеженість доступу до міжнародних фінансових ринків; суттєва залежність від експортно-імпоротної діяльності; погіршення стану зовнішньої торгівлі, зростання дефіциту платіжного балансу, зокрема рахунку поточних операцій; значна залежність від зовнішніх кредиторів; вплив світових фінансових криз на фінансову систему держави; нестабільність і недосконалість правового регулювання у фінансовій сфері; нерівномірний розподіл податкового навантаження на суб'єктів господарювання, що зумовлює ухилення від сплати податків і відтік капіталу за кордон; відтік капіталу за кордон унаслідок погіршення інвестиційного клімату; низький рівень бюджетної дисципліни й незбалансованість бюджетної системи; збільшення обсягу державного боргу; недостатній рівень золотовалютних резервів; значний рівень доларизації економіки; істотні коливання обмінного курсу національної валюти, не зумовлені дією макроекономічних факторів; недостатній розвиток фондового ринку, зокрема в частині застосування механізмів обліку та переходу прав власності на цінні папери, а також забезпечення захисту прав інвесторів на фондовому ринку; недостатній рівень капіталізації фінансової системи.

Економічна злочинність в Україні й окремі її види характеризуються постійним зростанням рівня латентності, поширенням та вдосконаленням тіньових схем зловживань з бюджетними коштами, проявів кримінальної корупції з боку службових осіб органів державної влади та управління в межах реалізації ними своїх повноважень тощо. У зв'язку з активним розвитком фінансової системи, технологічним удосконаленням здійснення фінансових операцій, проникненням у національні економіки транснаціональної злочинності, проблема запобігання та протидії економічній злочинності набуває глобального характеру. Становлячи систему загроз для фінансових ринків, зокрема національних, економічна злочинність стає проблемою

національної економічної безпеки. Криміналізація економічних відносин постає як одна з основних загроз економічній безпеці України. Ефективна діяльність правоохоронної системи – це ключовий фактор, спрямований на нейтралізацію цієї загрози.

Сучасні проблеми забезпечення економічної безпеки в Україні пов'язані з вкрай високою активністю організованої злочинності. У зв'язку з прискореним розвитком фінансової системи, технологічним удосконаленням здійснення фінансових операцій, проникненням у національні економіки транснаціональної злочинності, проблема запобігання та протидії економічній злочинності набуває глобального характеру. Адже економічне зростання сучасного суспільства нерозривно пов'язане із запобіганням різноманітним загрозам, які особливо набувають поширення в період реформування економічної системи.

З метою виявлення та розслідування економічних злочинів постає необхідність у всебічному й структурованому дослідженні деструктивних процесів, які виникають у сфері економічної діяльності під впливом кримінальних правопорушень. Зазначене дасть змогу ефективно протидіяти загрозам у фінансово-економічній сфері. Ефективним засобом у виконанні окреслених завдань є інститут фінансових розслідувань, який посідає одне з чільних місць у системі протидії економічній злочинності та забезпеченні економічної безпеки. Фінансові розслідування як певний механізм аналітичного забезпечення економічної безпеки використовують у системі заходів економічної політики, контролю, правоохоронних механізмів.

Термін «фінансові розслідування» активно вживають міжнародні організації, створені для боротьби з відмиванням коштів, серед яких FATF, CFATF тощо. Крім того, у розвинених країнах звичною практикою є обов'язкове проведення фінансового розслідування паралельно, наприклад, із документуванням діяльності злочинних угруповань зі збуту наркотичних засобів (США). Це і норма, і алгоритм дій. Ідеться, зокрема, про посадові злочини, які належать до корупційних правопорушень, тим більше у сфері господарської діяльності.

У загальному значенні фінансові розслідування тлумачать як збирання, закріплення, усебічний розгляд, вивчення

фінансової звітності та відстеження фінансових операцій, що спрямовані на виявлення протиправних діянь, пов'язаних з отриманням, використанням або розподілом фінансових ресурсів, наприклад, підробка цінних паперів або грошей, відмивання грошей, шахрайство з кредитними картками, порушення податкового законодавства тощо.

Детально тлумачення змісту та особливостей фінансових розслідувань наведено у Звіті FATF (ФАТФ) «Керівництво ФАТФ з фінансових розслідувань: оперативні питання» (2012), де зазначено, що фінансове розслідування містить збирання, зіставлення та аналіз усієї наявної інформації з метою сприяння кримінальному переслідуванню та позбавлення злочинців їх доходів та засобів вчинення злочину. Зазвичай злочинці надають перевагу збереженню певного рівня контролю над своїми активами, унаслідок чого залишається паперовий слід, який дає змогу виявити порушника. Паперовий слід також може вказати й на інших порушників і місця, де наявні засоби вчинення злочину або інші речові докази. Тому якісні фінансові розслідування і доступ до фінансової та іншої інформації є життєво необхідними для ефективної боротьби зі злочинними порушеннями, які створюють загрозу економічній безпеці держави. Такі розслідування зазвичай зумовлюють виявлення інших, раніше невідомих злочинів, а також активів, здобутих злочинним шляхом.

Головною метою фінансового розслідування є виявлення та документування фактів руху грошових коштів під час здійснення злочинної діяльності, зв'язків між джерелами походження грошових коштів і тим, коли вони були одержані та де зберігаються, що може стати доказом та джерелом інформації про злочинну діяльність. Виявлення, вивчення та фіксація ознак загроз економічній безпеці, а також встановлення причиново-наслідкового зв'язку між факторами й причинами, що їх зумовили, і є основною задачею фінансового розслідування. Адже лише після того, як за результатами цього розслідування буде встановлено загрози й ризики, їх причини, з'явиться можливість прийняти адекватне управлінське рішення щодо боротьби з економічною злочинністю та забезпечення економічної безпеки.

Отже, основними задачами фінансового розслідування є:

- виявлення загроз або факторів негативного характеру;
- визначення розміру збитків, заподіяних економічним злочином;
- встановлення реальних причин загроз і ризиків.

Фінансові розслідування можуть бути засобом виявлення предикатних злочинів, які були невідомі раніше, та дає змогу виявити інших причетних осіб і групи. Тобто надзвичайно важливо максимально використовувати можливості фінансової розвідки протягом усього періоду проведення фінансової розслідування. Це зумовлює необхідність поширення фінансової інформації між усіма правоохоронними та іншими компетентними органами відповідно до чинного законодавства та має бути спрямоване на одержання результату.

Організація економічних знань, переведення суб'єктів, що використовують фінансову інформацію в боротьбі зі злочинністю, на єдину методологічну основу, розроблення спеціальних прикладних методик і фіксація фінансової складової окремих видів злочинів, представлення цих методик як загальних алгоритмів дій є найважливішими кроками щодо підвищення ефективності діяльності правоохоронної системи. Для ефективного виявлення та розслідування економічних злочинів необхідним є спеціалізований аналіз фінансової інформації, що здійснюється за особливою методикою, яка в розвинених країнах отримала назву «фінансові розслідування». Проте роль і завдання фінансових розслідувань істотно різняться залежно від досліджуваного виду злочинної діяльності. Так, під час боротьби з проявами економічної злочинності й виявлення фактів фінансування тероризму або екстремістської діяльності на основі аналізу фінансової інформації, наявної в обліку банків, що обслуговують кримінальні розрахунки, а також невідповідностей у фінансових і товарних потоках господарюючих суб'єктів можна визначити схеми руху фінансових ресурсів організованої злочинності. Необхідно зазначити, що тут фінансові розслідування є особливо залежними від оперативної та слідчої інформації, а також використання баз даних, що містять фінансову інформацію. Без активного використання зазначених джерел виявлення руху доходів, одержаних злочинним шляхом, буде неефективним.

Однак фінансові розслідування є надзвичайно складним видом дослідження. По-перше, їх здійснення потребує багаторічного досвіду роботи з фінансовою сферою. По-друге, самостійними зусиллями жодне відомство не в змозі охопити широкий спектр інформації, необхідної для відстеження всіх фінансових операцій. По-третє, масштабність, різноманітність і мінливість фінансового сектору зумовлюють ускладнення фінансових розслідувань. До предмета фінансових розслідувань як особливого виду аналізу належить фінансова складова злочинної діяльності. Саме вивчення фінансової складової на основі відповідної методики, технології та організації праці може суттєво допомогти правоохоронним органам під час виявлення та розслідування практично будь-якого злочину, пов'язаного з рухом фінансових ресурсів і слідами у вигляді фінансової інформації.

Нині фінансові розслідування можуть проводити як уповноважені державні органи, так і приватні організації. Тобто суб'єктами фінансових розслідувань є як представники органів державної влади, так і суб'єкти приватного сектору економіки, зокрема консалтингові компанії.

Досить поширеною є така послуга, як форензік, тобто виявлення та зменшення ризиків виникнення шахрайства, незаконних дій та неетичної поведінки у сфері господарської діяльності. Причому оцінюються фінансові втрати, що виникають унаслідок незаконного привласнення та розтрати активів, невігідних для компанії закупівель і продажів, а також інших фінансових зловживань – з боку контрагентів, керівництва чи працівників, що мають безпосередній негативний вплив на баланс доходів і витрат суб'єкта господарювання. Тобто на корпоративному рівні фінансові розслідування мають чітку прикладну задачу – виявлення фактів шахрайства як серед контрагентів, так і серед працівників організації, оскільки вони можуть спричинити суттєві фінансові втрати, завдати шкоди репутації компанії та порушити економічну безпеку господарюючого суб'єкта. У багатьох західних фірмах під час проведення фінансових розслідувань, серед іншого, здійснюють аудит комп'ютерних систем і забезпечення інформаційної безпеки.

У сучасному суспільстві проведення фінансових розслідувань на державному рівні є одним із найважливіших завдань, які постають перед будь-якою країною, оскільки розвиток технологій призвів до того, що організація потоків грошових коштів може бути налагоджена в будь-якому місці світу за наявності комп'ютера та Інтернету. Основним завданням державних органів, які займаються фінансовими розслідуваннями, є забезпечення економічної безпеки держави, профілактика, виявлення й попередження злочинів та адміністративних правопорушень, учинених в економічній сфері, у тому числі корупційних правопорушень, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, тощо.

Отже, фінансові розслідування – це засоби виявлення та попередження різноманітних зловживань, пов'язаних з ухиленням від сплати податків, шахрайством, корупційними проявами тощо. Метою застосування фінансових розслідувань є протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму, а також незаконному виведенню грошових коштів за межі країни, що негативно позначається на економіці та порушує економічну безпеку держави.

1.2. Роль та місце фінансових розслідувань у системі знань і наукового пізнання

Попри активне використання на практиці терміна «фінансові розслідування», його значення у вітчизняній науці практично не вивчено. У науковій сфері бракує досліджень не лише щодо сфери застосування цього поняття, його предмета, суб'єктів, методики та методології, а й стосовно визначення сутності категорії.

Спробу проаналізувати зміст фінансових розслідувань здійснено в наукових працях А. В. Дедкова¹, А. Р. Горюнова, К. А. Кондратьєвої², М. А. Піменова³.

¹ Дедков А. В. Вопросы формирования института финансового расследования. *Финансовый менеджмент*. 2004. № 2. С. 98–103.

² Кондратьева Е. А., Горюнов А. Р. К вопросу о выработке научного определения финансовых расследований. *Вестник Финансовой академии*. 2003. № 1 (25). С. 20–23.

³ Пименов Н. А. Финансовые расследования: основные подходы. *Вестник Финансовой академии*. 2003. № 1 (25). С. 24–30.

Зокрема, М. А. Піменов зазначає: «Фінансові розслідування як процесуальну діяльність слід визначати як збір, закріплення, всебічний розгляд, вивчення істотних обставин учиненого правопорушення, пов'язаного з посяганням на відносини у сфері формування, розподілу, перерозподілу та використання фондів грошових засобів (фінансових ресурсів) суб'єктів економічних відносин»⁴.

Об'єднавши в цьому визначенні певну «процесуальну діяльність», яка є поєднанням фінансового контролю та діяльності правоохоронних органів, з одним із визначень фінансів, М. А. Піменов уточнює, що саме, на його думку, є «порушенням у фінансовій сфері»: «Рух грошей за межами правового поля призводить до певних порушень у фінансовій сфері. У такому разі ми можемо говорити про фінансові правопорушення та злочини. Рух грошей за межами правового поля, яке характеризується як суспільно небезпечне діяння, буде фінансовим злочином і підлягатиме регулюванню нормами кримінального права. Водночас, як засвідчує практика, не всі фінансові порушення є злочинами і, відповідно, не можуть зводитися лише до кримінальної відповідальності. Значна частина їх регулюється Податковим кодексом, Митним кодексом, Бюджетним кодексом, Кодексом про адміністративні правопорушення, валютним законодавством тощо»⁵.

Таким чином, М. А. Піменов доходить висновку про те, що предметом фінансових розслідувань є «фінансові правопорушення». Такий підхід викликає низку зауважень.

По-перше, що таке «грошові кошти в межах правового поля»? М. А. Піменов не надає визначення цьому явищу. Якщо тлумачити використане словосполучення буквально, то таким рухом є розрахунки за допомогою «хавали» – низки посередників, які організовують здійснення переказу грошових коштів поза банківською системою.

Однак автор має на увазі інше – організацію руху фінансових ресурсів з певними порушеннями законодавства.

⁴ Піменов Н. А. Финансовые расследования: основные подходы. *Вестник Финансовой академии*. 2003. № 1 (25). С. 25.

⁵ Там само. С. 27.

Постає запитання: чи всі ці порушення становлять предмет фінансових розслідувань? Адже серед них може бути, наприклад, помилка касира, який випадково не поклав до каси 500 грн, або помилка матеріально відповідальної особи, яка не повернула аванс у визначений термін.

На нашу думку, не можна погодитися з тим, що фінансовий контроль і діяльність з притягнення порушників до адміністративної відповідальності є складовою фінансових розслідувань. Для виявлення відкритого порушення норми немає потреби у високому рівні економічних знань і будь-яких особливих методиках. Достатнім є використання класичних методів документального та фактичного контролю: арифметичної перевірки, формальної перевірки, зіставлення документів, інвентаризації тощо. Абсолютно іншу технологію передбачає протидія злочинній діяльності, що здійснюється приховано, зі значним викривленням інформації. У такому разі застосування вказаних методів фінансового контролю ефективного результату не дасть.

З іншого боку, ізолювано від злочинної діяльності рух грошових коштів (наприклад, фінансування тероризму) може й не мати ознак порушення, однак це не виключає важливості проведення контролю з позиції виявлення та розкриття злочину. Отже, очевидним є те, що предметом фінансових розслідувань не можуть бути «фінансові порушення».

По-друге, наскільки правильним є твердження, що фінансові розслідування – це процесуальна діяльність? Процесуальна діяльність визначається законом і є предметом, передусім, юридичних наук. Крім того, сумнівним є об'єднання в єдине ціле діяльності органів фінансового контролю та правоохоронних органів. Зазначені види діяльності чітко розмежовані та регламентуються різними за змістом і завданнями нормативно-правовими актами.

По-третє, позиція М. А. Піменова ґрунтується на засадах юридичних, а не економічних наук. Він підкреслює, що «дослідження цієї теми дає можливість глибше усвідомити ознаки правопорушень і злочинів, учинених у фінансовій сфері, з'ясувати сенс і зміст відповідних норм кримінального й іншого

права, а отже, вимагає подальшого дискусійного наповнення та наукової полеміки»⁶.

Водночас ознаки правопорушень та злочинів, що вчиняються у фінансовій сфері, як і зміст відповідних норм кримінального чи іншого права, є предметом суто юридичних наук⁷.

Стаття К. А. Кондратьєвої та А. Р. Горюнова за багатьма позиціями відповідає точці зору М. А. Піменова. Науковці вважають, що фінансові розслідування необхідно розглядати і як практичну (процесуальну) діяльність, і як науковий напрям. Під фінансовими розслідуваннями як процесуальною діяльністю вони розуміють «збір, усебічний розгляд, вивчення істотних обставин учиненого порушення у сфері грошових відносин, що виникають у процесі розподілу та перерозподілу вартості валового суспільного продукту і частини національного багатства у зв'язку з формуванням, розподілом і використанням фондів грошових коштів»⁸. Головною відмінністю від визначення М. А. Піменова є використання іншого пояснення терміна «фінанси».

Фінансовими розслідуваннями К. А. Кондратьєва й А. Р. Горюнов називають напрям наукових досліджень, «у межах якого досліджують порушення у фінансовій сфері, що має на меті розроблення ефективної методології, методики профілактики, виявлення й розслідування зазначених порушень, а також вироблення рекомендацій з побудови ефективної фінансової системи, здатної перешкоджати вчиненню порушень»⁹.

Крім юридичного напрямку (розроблення ефективної методології, методики профілактики, виявлення й розслідування порушень у фінансовій сфері), до фінансових розслідувань як науки автори відносять також економічний зміст (рекомендації

⁶ Піменов Н. А. Финансовые расследования: основные подходы. *Вестник Финансовой академии*. 2003. № 1 (25). С. 30.

⁷ Финансовое право для экономических специальностей : учебник / под общ. ред. С. О. Шохина. М., 2006. С. 45–56.

⁸ Кондратьева Е. А., Горюнов А. Р. К вопросу о выработке научного определения финансовых расследований. *Вестник Финансовой академии*. 2003. № 1 (25). С. 20–23.

⁹ Там само. С. 21.

щодо побудови ефективної фінансової системи, яка б запобігала вчиненню порушень).

Водночас у такому разі, на нашу думку, відбувається певне змішування понять. Безперечно, вивчати фінансову сферу в протидії злочинності необхідно, однак таке вивчення не може бути орієнтоване виключно на порушення. Це лише складова протидії злочинності (визначити, наприклад, яку норму обліку порушено під час учинення злочину та маскуванню його слідів).

Зміст певної господарської діяльності, яка негативно сприймається суспільством і становить загрозу для економічної безпеки держави, не обов'язково є порушенням норми законодавства. Наприклад, виведення активів за кордон може здійснюватись і в межах чинного законодавства, що регламентує фінансово-господарську діяльність, однак є реальною загрозою для економічної безпеки держави в разі непродуктивного виведення цих активів, приховування доходів від їх використання тощо. Навмисна реалізація продукції за заниженими цінами, закупівля сировини за завищеними цінами, придбання послуг, що не виправдані економічною доцільністю, – усі ці та багато інших дій призводять до негативних фінансових наслідків (зменшення активів, недоотримання коштів до бюджетів тощо).

Обґрунтовуючи міждисциплінарний характер фінансових розслідувань, К. А. Кондратьєва та А. Р. Горюнов розкривають такі їхні аспекти:

- економічний – виявлення економічного механізму вчинення порушень, оцінка шкоди наслідків конкретного порушення, розроблення рекомендацій для усунення економічних причин порушень;

- юридичний – кваліфікація конкретного порушення, вивчення законодавства щодо уникнення відповідальності за вчинення порушень тощо;

- криміналістичний – процес збору, закріплення та вивчення матеріалів (доказів порушень), методологія та методика збору, закріплення й вивчення матеріалів (доказів порушення);

- кримінологічний і психологічний – виявлення психологічних особливостей осіб, які вчинили порушення у

фінансовій сфері, розроблення відповідних заходів профілактики порушень.

На нашу думку, за такого підходу до розгляду фінансових розслідувань втрачається окремий та особливий предмет фінансових розслідувань як наукового напрямку. У концепції К. А. Кондратьєвої та А. Р. Горюнова цей предмет відповідає предметам інших наук. Так, кваліфікація діянь належить до предмета кримінального права; методика збору, закріплення й вивчення доказів – до предмета криміналістики й кримінального процесу; психологічні особливості злочинців – до предмета психології та кримінології.

На нашу думку, таке поєднання складових предметів інших наук під гаслом боротьби з фінансовими порушеннями має механічний характер, а отже, користь від цього є сумнівною.

Найбільш близьким до поняття фінансових розслідувань як спеціалізованого на виявленні та фіксації фінансової складової протиправної діяльності економічного аналізу є позиція Т. М. Дмитренка. Автор пропонує оригінальну концепцію, що ґрунтується не лише на принципах економічної науки, а й на філософському фундаменті. Згідно з концепцією науковця, предмет фінансових розслідувань – це «вільна й раціональна діяльність людей, що суперечить об'єктивній природі права, етичним, моральним нормам та пов'язана з неправомірним відчуженням власності, створеної працею людини з метою задоволення її потреб»¹⁰. Якщо виключити з аналізу філософську складову, то саме він позиціонує фінансові розслідування як спеціалізовані економічні дослідження. Водночас методика проведення таких досліджень та її обґрунтування значною мірою втрачаються з огляду на значний пласт філософських категорій, що безпосередньо не стосуються практичних задач спеціалізованого фінансового аналізу.

Необхідно також зазначити, що фінансові розслідування недоречно обмежувати неправомірним відчуженням власності. До предмета може належати також фінансова складова інших злочинів.

Таким чином, фактично відсутні обґрунтовані аргументи проти зазначеної вище позиції про те, що фінансові

¹⁰ Дмитренко Т. М. Финансовые расследования. М., 2004. С. 4.

розслідування є певним науковим фантомом, який не має життєздатності ні до практики, ні до науки, оскільки явище, що стоїть за ним, ґрунтовно описано та розробляється в межах інших категорій економічних і юридичних наук.

Для спростування зазначеної позиції доречним є розгляд питання про те, у яких сферах науки можуть досліджувати питання щодо використання знань прикладних економічних наук у межах практики боротьби зі злочинністю.

З-поміж юридичних наук такими сферами можуть бути криміналістика, судова бухгалтерія та певним чином кримінологія, а серед економічних наук – фінансовий контроль, економічна безпека, економічна теорія.

Вивчення доцільно розпочати з контролю, оскільки як сфера практичної діяльності фінансовий контроль є одним із найбільш близьких у цьому контексті.

В. М. Родіонова пропонує таке визначення: фінансовий контроль – це одна з функцій системи управління фінансовими відносинами, основним завданням якої є перевірка правильності функціонування цих відносин на рівні конкретного керованого об'єкта з метою визначення обґрунтованості та ефективності управлінських рішень і ступеня їх реалізації, виявлення відхилень, про які доцільно інформувати органи, здатні вплинути на поліпшення ситуації¹¹. Сучасна теорія фінансів розглядає фінансовий контроль як форму реалізації контрольної функції фінансів, визначаючи його як сукупність дій та операцій з перевірки фінансових і пов'язаних з ними питань діяльності суб'єктів господарювання.

Розглядаючи це визначення в практичній площині, М. В. Мельник конкретизує, що фінансовий контроль передбачає перевірку спеціально уповноваженими органами дотримання учасниками фінансових, грошових, кредитних, валютних операцій вимог законодавства, норм і правил, встановлених державою¹².

¹¹ Родіонова В. М., Шлейников В. И. Финансовый контроль. М., 2002. С. 16.

¹² Мельник М. В., Пантелеев А. С., Звездин А. Л. Ревизия и контроль. М., 2005. С. 15.

Система контролю складається з трьох основних ланок: державного фінансового контролю, недержавного аудиторського контролю та громадського контролю. Діяльність суб'єктів цих ланок ґрунтується на спільній методології. Загалом діяльність фінансового контролю схематично можна звести до такої схеми: перевірка щодо дотримання/недотримання норм (правил) – виявлення та фіксування відхилень (якщо вони є) – інформування суб'єкта, який спроможний поліпшити ситуацію.

Наведені положення ілюструють відмінності фінансового контролю та досліджуваного виду діяльності. Перед фінансовими розслідуваннями не стоїть завдання охопити всю сукупність фінансових потоків і фінансової інформації щодо перевірки дотримання встановлених норм і правил. Ідеться про більш вузьке завдання – шляхом проведення спеціалізованого економічного дослідження виявити та зафіксувати фінансову складову злочинної діяльності. Ця складова відрізняється від відхилень, що виявляються під час фінансового контролю, особливою складністю, умислом щодо здійснення та приховування слідів протиправної діяльності. Усе це передбачає наявність у фінансових розслідуваннях як особливої методики, так і активного використання під час їх проведення додаткових джерел інформації: розширених баз даних (Державна служба фінансового моніторингу України), результатів оперативно-розшукової діяльності, слідчих розшукових дій тощо.

Отже, викладене вище дає підстави стверджувати, що до сфери знань суб'єктів, які провадять спеціалізовані дослідження, належать знання про закономірності накопичення фінансів під час учинення чи фінансування злочинів, типові викривлення фінансової інформації тощо. Зазначені знання не можуть належати до сфери знань фінансового контролю як науки, оскільки безпосередньо не пов'язані з фінансовим контролем як сферою практичної діяльності. Це положення здебільшого пояснює відсутність у вітчизняній науці систематизованих знань за цим напрямом. Водночас стосовно відхилень від встановлених норм і правил напрацювань у досталь¹³.

¹³ Крикунов А. В. Сущность, организация и перспективы финансового контроля в Российской Федерации : дис. ... д-ра экон. наук. СПб., 2001. С. 13–24.

Сформульована теза та її аргументація переважно суперечать окремому науковому напрямку, що, з одного боку, наділяє фінансовий контроль правоохоронними функціями, а з іншого – вводить до складу суб'єктів фінансового контролю правоохоронні органи¹⁴. Причому серед функцій державного фінансового контролю виділяють правоохоронну функцію.

На нашу думку, вважати, що сучасна система фінансового контролю в Україні має правоохоронні функції, аналогічне тому, що правоохоронні органи під час виявлення та розслідування злочинів у сфері економіки здійснюють фінансовий контроль, що є не зовсім коректним.

Сучасна вітчизняна система права й органів державної влади ґрунтуються на інших принципах. Лише правоохоронні органи наділені функцією щодо виявлення та розслідування злочинів. Контролюючі органи в разі виявлення інформації про злочин зобов'язані передати ці матеріали до правоохоронних органів. Водночас правоохоронні органи працюють із використанням відповідного інструментарію оперативно-розшукових заходів та слідчих розшукових дій в іншій зоні відповідальності – боротьбі зі злочинністю.

У своїй діяльності правоохоронні органи можуть використовувати матеріали фінансового контролю, звертатися із запитами про проведення перевірки (ревізії) до органів державного контролю, а також самостійно застосовувати методики контролю. Дія таких методик має обмежений характер і стосовно злочинів, що характеризуються простим способом учинення (без приховування або непрофесійним приховуванням слідів). Так, не потребує складної методики дослідження фінансової інформації в розслідуванні простих податкових злочинів або розкрадання, які вчиняються шляхом викривлення даних у пов'язаних документах. Для розкриття такого злочину достатньо зіставити декілька документів і провести допит для доказування навмисних дій.

Водночас розглядати ефективність боротьби з податковими злочинами й розкраданнями як гарантію забезпечення економічної

¹⁴ Государственный финансовый контроль / С. Степашин, Н. Столяров, С. Шохин, В. Жуков. М., 2004. С. 93.

безпеки держави – означає не усвідомлювати всієї глибини криміналізації економічних відносин.

Представники організованої та професійної економічної злочинності уникають відповідальності перед законом, оскільки вчинювані ними злочини характеризуються високою латентністю. Виявити їх методами фінансового контролю досить складно, а нерідко й неможливо. Необхідно застосовувати спеціальні методики, використовувати розширені бази даних, ефективно проводити оперативно-розшукові заходи й слідчі розшукові дії, активно залучаючи весь інструментарій.

Отже, порівнюючи поняття «фінансовий контроль» та «фінансові розслідування», коректним буде таке порівняння. Фінансовий контроль виник у межах бухгалтерського обліку, увібравши в себе та синтезувавши його досягнення у сфері контролю економічної діяльності. Фінансові розслідування здебільшого також увібрали та використовують методи контролю, проте постають уже як окрема галузь знань, що має свій предмет, метод і специфічні методичні прийоми.

Наступне порівняння стосується взаємозв'язків фінансових розслідувань із наукою «економічна безпека».

Економічна безпека – це такий стан економічного суб'єкта, за якого посередництвом методів і засобів протидії негативному впливу небезпек та загроз забезпечується його економічна та інша стабільність, а також поступальний розвиток¹⁵.

До предмета економічної безпеки як науки (дисципліни) належать існуючі та потенційні конфлікти, пов'язані з виробничими відносинами, а також шляхи, способи, засоби й інструменти, що застосовуються під час їх вирішення. Як економічна категорія економічна безпека означена двома основними рівнями – макрорівнем і мікрорівнем. Перший рівень визначає закономірності у сфері економічної безпеки таких суб'єктів, як держава (або регіон), а другий – суб'єкта господарської діяльності.

Необхідно також зазначити, що економічна безпека – це не лише захищеність національних інтересів, а й готовність і здатність

¹⁵ Герасимов П. А. Экономическая безопасность хозяйствующих субъектов. М., 2006. С. 7.

інститутів влади створювати механізми реалізації та захисту національних інтересів розвитку національної економіки, підтримки соціально-політичної стабільності суспільства¹⁶.

Криміналізація економічних відносин постає як одна з основних загроз економічній безпеці України. Ефективна діяльність правоохоронної системи – це ключовий фактор, спрямований на нейтралізацію цієї загрози. Організація економічних знань, переведення суб'єктів, що використовують фінансову інформацію в боротьбі зі злочинністю, на єдину методологічну основу, розроблення спеціальних прикладних методик і фіксації фінансової складової окремих видів злочинів, вибудовування цих методик у загальні алгоритми дій під час їх виявлення та розслідування є одним із найважливіших кроків щодо підвищення ефективності діяльності правоохоронної системи.

Економічну безпеку суб'єкта господарської діяльності визначають як такий його стан, за якого шляхом проведення відповідного комплексу заходів забезпечується гарантований захист від негативного впливу контрагентів (конкурентів, криміналітету тощо) на його економічний, технічний та фінансовий стан, а також досягнення конкурентних переваг¹⁷.

Ключовими загрозами економічній безпеці підприємства вважають недобросовісну конкуренцію та протиправну діяльність злочинних формувань й окремих осіб. Фінансові розслідування шахрайств, що здійснюються службами внутрішнього контролю (аудиту), економічної безпеки, аудиторами консалтингових компаній, є одним з інструментів протидії цим загрозам.

Водночас розглядати фінансові розслідування як суто складову сфери знань економічної безпеки є безпідставним. Вид практичної діяльності, що полягає в організації та проведенні аналізу фінансової інформації з метою боротьби зі злочинністю, має певні характеристики, що сягають за межі відповідальності служб (підрозділів) із забезпечення економічної безпеки як на макрорівні, так і на мікрорівні. Відповідно, у науковому

¹⁶ Герасимов П. А. Экономическая безопасность хозяйствующих субъектов. М., 2006. С. 12.

¹⁷ Там само. С. 22.

контексті фінансові розслідування необхідно сприймати як сферу наукових знань, що має власний предмет. Фінансовим розслідуванням притаманна конкретика, до того ж вони мають яскраво виражений прикладний характер.

Особливий інтерес викликає взаємозв'язок фінансових розслідувань з економічною теорією. У межах економічної теорії протягом тривалого часу розвивається напрям, що отримав назву «економічна теорія злочинів та покарання». Узагальнюючи зміст цього напрямку, необхідно зазначити, що економічний аналіз у його межах здійснюється для виконання завдань, які неможливо поєднати з напрацюванням методичного інструментарію боротьби з конкретними злочинами. Перед цією теорією як сферою знань стоять інші завдання, зокрема щодо: розроблення економічної політики з протидії злочинності, а також тіньовій економіці; оцінки тіньової економіки, її економічної сегментації; обґрунтування моделі поведінки злочинців; аналізу макроекономічних наслідків злочинної діяльності для суспільства; вивчення економічних механізмів, які використовують злочинці, та їх вплив на економіку тощо.

Досить часто методом отримання емпіричної інформації в зазначеній сфері наукових знань постають соціологічні опитування й експертні оцінки. На перший погляд парадоксальним є те, що цей метод в умовах відсутності інших інструментів (як відомо з правоохоронної практики, їх діяльність суттєво відстає від сучасних схем, що реалізуються професійною економічною та організованою злочинністю) сприяє отриманню більш точних результатів, ніж методи прикладних наук. Методи економічної теорії дають більш об'єктивну картину злочинності, ніж методи криміналістики.

Сьогодні в практичній діяльності щодо протидії злочинності з високою організацією фінансової складової досить складно ґрунтуватися лише на положеннях криміналістики.

Таким чином, доречним є наведення певної аналогії. У вітчизняній системі «наукових координат» окремо від криміналістики виділяють судову медицину та судову психіатрію, з огляду на чітке розмежування предмета й специфічності завдань, пов'язаних з дослідженням людського організму, зокрема психіки та заснованих на закономірностях хімії, нормальної та патологічної анатомії фізіології, психології та психіатрії. На нашу думку, сфера

знань і практики, що нами вивчається, також має свій чітко обмежений предмет і специфічні завдання, пов'язані з дослідженням фінансової складової злочинної діяльності, що ґрунтуються на закономірностях економічних наук: фінансів, бухгалтерського обліку, економічного аналізу, банківської справи, оподаткування тощо.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що окреслену сферу знань і практики щодо використання економічних знань та інформації у протидії злочинності найбільш вдало, на нашу думку, характеризує словосполучення «фінансові розслідування». Причому вони стають вже не просто словосполученням, а науковим терміном із певною системою знань. Остання покликана увібрати закономірності злочинної діяльності, що виявляються, фінансові механізми вчинення або фінансування злочинів, приховування джерел доходів. Саме ці знання уможливають розроблення ефективних методик виявлення та фіксації фінансової складової організованої злочинної діяльності, їх упровадження в систему протидії злочинності, зокрема в діяльність правоохоронних органів.

1.3. Закономірності корупційних злочинів, інструменти та способи відмивання корупційних доходів

Актуалізація питання щодо протидії корупції відповідає запитам сучасних реалій України. Світовий досвід засвідчує, що рівень корупції завжди зростає тоді, коли держава перебуває на етапі реформування. Тому корупція в Україні, її масштаби, специфіка й динаміка – це наслідок загальних політичних, соціальних і економічних проблем нашої держави, розв'язання яких для України є надзвичайно важливою та складною справою. Небачений рівень, якого сягнула корупція, загрожує національній безпеці та конституційному ладу держави.

Корупція є небезпечним суспільним явищем для будь-якої держави. Відмивання корупційних доходів має трансграничний характер, коли початок злочину може брати місце в одній країні, а його завершення в іншій. Тому походження корупційних доходів, що використовуються для відмивання, може відбуватися як із внутрішніх, так із зовнішніх джерел. Найпоширенішими видами корупційних злочинів є: *хабарництво, розкрадання бюджетних коштів, службове*

підроблення, зловживання владою або службовим становищем. Найбільш вразливою залишається сфера державних закупівель (ідеться про хабарництво за перемогу в тендерах, розкрадання бюджетних коштів шляхом підписання посадовими особами фіктивних актів, надання переваг афілійованим особам через необґрунтоване відхилення конкурентних заявок для інших потенційних постачальників).

Також поширеним корупційним явищем є так звана *торгівля службовими повноваженнями*, тобто використання посадовими особами службового становища задля отримання економічної вигоди. Кошти, одержані від реалізації корупційних схем, надалі вкладають у бізнес, використовують на придбання елітного житла, елітних автомобілів, яхт, дорогоцінних металів і каміння, антикваріату, цінних паперів, організації вишуканого відпочинку тощо.

Нині створення цілісної системи заходів і засобів щодо протидії корупції є найактуальнішим питанням для України, адже постає передумовою розбудови ефективної держави. Міжнародний досвід доводить, що боротьба з корупцією є успішною лише за умов комплексного підходу, наявності чітких пріоритетів, коли вона охоплює якнайбільше сфер життєдіяльності держави та перебуває в центрі уваги як влади, так і громадськості.

1.3.1. Огляд законодавства

Протягом останніх років в Україні у сфері протидії корупції зроблено чимало – прийнято спеціальний антикорупційний закон та низку інших законодавчих актів антикорупційного спрямування, схвалено Концепцію боротьби з корупцією та спеціальну антикорупційну програму, запроваджено систематичне проведення на найвищому рівні заходів за участі керівників правоохоронних та інших державних органів з питань протидії корупції тощо.

Ідеться, зокрема, про такі закони України, спрямовані на боротьбу з корупцією: «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження

зброї масового знищення», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про запобігання корупції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів», «Про прокуратуру», «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки та корупційні злочини (закон про заочне засудження)», «Про внесення змін до деяких законів України у сфері державних закупівель щодо приведення їх у відповідність з міжнародними стандартами та вжиття заходів з подолання корупції».

Ефективна боротьба з корупцією можлива за умови консолідації зусиль усіх правоохоронних органів, що є важливою складовою боротьби зі злочинністю загалом, оскільки дає змогу поєднати зусилля державних органів і налагодити координацію між ними для досягнення найбільш дієвих результатів.

Ключова роль у консолідації зусиль щодо боротьби з корупцією належить саме координації діяльності Державної служби фінансового моніторингу (Держфінмоніторинг) України та правоохоронних органів. Спільні цілі та завдання полягають у забезпеченні злагоджених, цілеспрямованих дій, зміцненні законності й підвищенні ефективності виконання завдань усіх учасників національної системи протидії відмивання (легалізації) доходів, отриманих унаслідок корупційних схем.

1.3.2. Типові схеми відмивання корупційних доходів за видами діяльності

Корупційні злочини набули особливої актуальності та є об'єктом прискіпливої уваги урядів країн світу та міжнародних організацій.

Відповідно, Держфінмоніторинг України приділяє особливу увагу фінансовим розслідуванням, пов'язаним із відмиванням корупційних доходів.

На визначення ступеня ризику клієнта щодо можливої причетності до корупційних діянь може вказувати сфера діяльності, у якій такий суб'єкт провадить дії. Корупцією може бути означений будь-який сегмент економіки в кожній з країн

світу. Водночас окремі галузі економіки є більш вразливими до корупційних схем.

За результатами проведених фінансових розслідувань Держфінмоніторингу України було узагальнено типові приклади схем відмивання корумпованих доходів (незаконне збагачення, отримання хабара або незаконної вигоди), отриманих посадовими особами або особами, уповноваженими на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування.

1.3.3. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь в оборонно-промисловому комплексі

Проведення антитерористичної операції (АТО) на Сході України значно збільшує розмір видатків на реформування та розвиток оборонно-промислового комплексу країни, що, відповідно, посилює ризики вчинення корупційних злочинів у цій сфері. Так, наприклад, процес проведення тендерів може бути менш прозорим з огляду на те, що предмет закупівель/робіт здебільшого є конфіденційним, оскільки пов'язаний з питанням національної безпеки і його секретність захищена законодавчими та нормативними вимогами.

Також державні закупівлі в оборонно-промисловому комплексі більшою мірою відбуваються не напряму з надавачами або виробником послуг, а через ланцюг посередників, що значно збільшує вартість тендерної пропозиції, оскільки на вартість послуги за лобіювання інтересів окремих суб'єктів господарювання впливає визначена кожним учасником ланцюга дохідність.

Наведемо *приклад розкрадання коштів державного бюджету, призначених для надання послуг із психологічної реабілітації учасників АТО*. Так, державний орган з питань аудиту виявив схему розкрадання коштів державного бюджету, виділених на заходи з психологічної реабілітації учасників АТО, з імовірним подальшим збагаченням посадових осіб цієї установи, що призвело до втрат державного бюджету на суму 20,5 млн грн. Зокрема, державна установа уклала 17 договорів з 13 реабілітаційними організаціями на загальну суму 52,8 млн грн (рис. 1).

Причому із 13 реабілітаційних організацій лише три надавали послуги із психологічної реабілітації учасникам АТО в обсягах, визначених умовами договорів. У решти 10 організацій були відсутні необхідні умови та фахівці для надання визначених у договорах об'ємів послуг.

Нині всі матеріали виявлених порушень і результати розслідування стосовно нецільового використання коштів державного бюджету на заходи з психологічної реабілітації та санаторно-курортного лікування учасників АТО передано до правоохоронних органів.

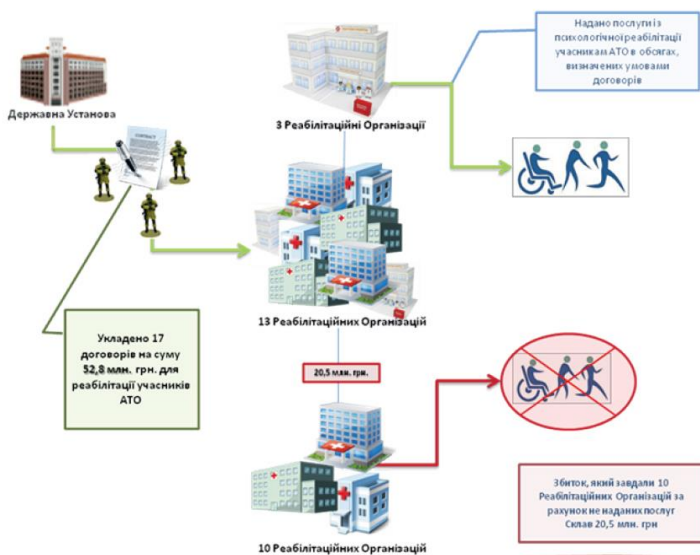

Рис. 1. Приклад розкрадання коштів державного бюджету шляхом надання фіктивних послуг із психологічної реабілітації учасників АТО

1.3.4. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь в енергетичній сфері

Історія масової корупції в українському енергетичному секторі налічує не один десяток років. Відсутність ринкової конкуренції, прозорого регулювання та залежність від олігархів-монополістів робить енергетичну сферу економіки досить сприятливим середовищем для вчинення корупційних діянь.

В умовах відсутності реформ в енергетичному секторі чимало посадових осіб в Україні роками отримували надприбутки, контролюючи діяльність енергетичних монополій. На сьогодні вони продовжують маніпулювати політикою в енергетичній галузі, маючи представництво у владних колах. Сектори видобутку газу та вугілля, виробництва й постачання електричної, теплової енергії продовжують відображати інтереси корпорацій; діяльність регуляторних органів не має належного законодавчого забезпечення для визнання їх незалежними від впливу політичних чинників.

Крім того, корумпований український енергетичний державний сектор протягом тривалого часу активно використовувала Російська Федерація для шантажу та зміцнення впливу на Україну.

Найбільш непрозорими сферами на енергетичному ринку України, які використовують у корупційних схемах, є державні закупівлі й трансферне ціноутворення. Джерелом отримання незаконних доходів у сфері української енергетики є також поширені схеми комерційного та некомерційного використання енергоносіїв, які ґрунтуються на різниці між ціною імпортованих енергоносіїв і пільговими цінами для населення.

Наведемо приклад відмивання коштів державного підприємства, привласнених за участі компанії, підконтрольній народному депутату України.

За результатами проведеного Держфінмоніторингом України фінансового розслідування було встановлено факти розкрадання державних коштів за участі компанії-

нерезидента, підконтрольної народному депутатові України. Так, між державним підприємством та компанією-нерезидентом А (Австрія), було укладено контракт і низку додаткових угод про продаж державному підприємству декількох тисяч тонн сировини протягом чотирьох років. Австрійська компанія-нерезидент А була підконтрольна народному депутату України. Вона не виробляла сировину та не мала засобів для її перевезення, тобто була лише посередником. На виконання зазначеного контракту державне підприємство перерахувало 75 млн доларів США на користь компанії-нерезидента А.

Надалі компанія-нерезидент А уклала договір зі справжнім виробником та постачальником сировини – компанією-нерезидентом К (Казахстан). Проте ціна сировини в цьому договорі була значно нижчою, ніж у контракті та угодах між компанією-нерезидентом А та державним підприємством, а обсяги поставки сировини – у рази меншими.

Частину коштів, отриманих від державного підприємства (43 млн доларів США) компанія-нерезидент А перевела на рахунки казахстанської компанії-нерезидента К, іншу частину – на латвійські рахунки двох компаній-нерезидентів В1 та В2 (Великобританія), підконтрольних громадянам Російської Федерації та України. Також унаслідок подальшого розслідування було встановлено, що громадянка України, якій була підконтрольна компанія-нерезидент В1, та народний депутат України – є пов'язаними особами. Таким чином, компанія-нерезидент А привласнила кошти завдяки різниці вартості контрактів.

Надалі з латвійських рахунків британських компаній-нерезидентів В1 та В2 кошти було перераховано на користь окремих фізичних та юридичних осіб (як резидентів, так і нерезидентів України). Щодо описаних дій нині триває кримінальне провадження (рис. 2).

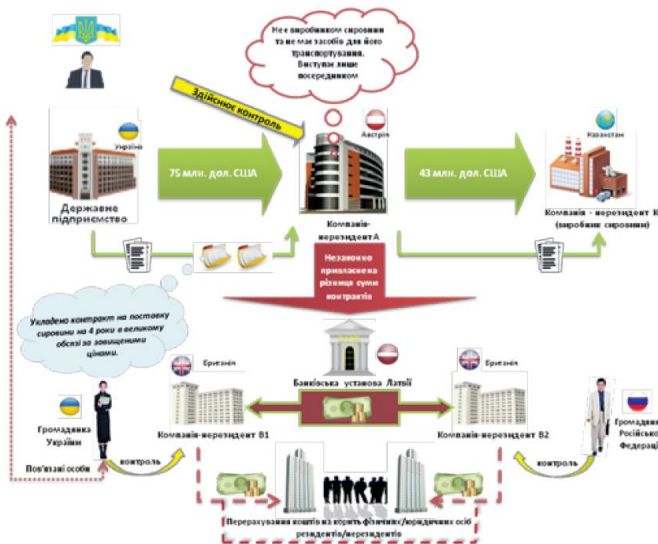

Рис. 2. Приклад відмивання коштів державного підприємства, привласнених за участі компанії, підконтрольній народному депутату України

1.3.5. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь у сфері видобування корисних копалин

В Україні значних масштабів набула корупція в галузі видобутку природних ресурсів і копалин, таких як вугілля, деревина, бурштин, пісок та чорнозем. Цей перелік не є вичерпним і залежить від конкретного регіону країни, природних ресурсів.

Під час видобутку корисних копалин створюють різноманітні схеми, які надають можливість привласнювати видобуті корисні копалини, знижувати податкові зобов'язання з податку на додану вартість, податку на прибуток, а також плати за користування надрами.

Задоволення потреб України в мінеральній сировині та енергоносіях завдяки імпорту та підвищення цін на відповідні

види продукції зумовили кримінальну активність ринку мінеральних і паливно-енергетичних ресурсів.

Сумнівні доходи, одержані від продажу корисних копалин, нерідко призводять до зниження політичної відповідальності, не забезпечують економічного зростання, добробуту населення як передумови існування відповідального громадського суспільства.

Рівень доходів від продажу корисних копалин зазвичай у багато разів перевищує доходи, одержані в будь-якому іншому секторі економіки.

Наведемо приклад відмивання доходів, отриманих особами, які обіймають високі державні посади, у вигляді неправомірної вигоди.

За результатами проведеного фінансового розслідування Держфінмоніторингом України було виявлено схему відмивання доходів, отримання високопосадовцями у вигляді неправомірної вигоди.

Встановлено, що група осіб, які обіймають високі державні посади, створила злочинну організацію з метою особистого збагачення. Використовуючи надану владу та службове становище, вони організували реалізацію природного газу, видобутого підконтрольними підприємствами, за договорами про співпрацю з газовидобувним підприємством, яке має державну власність, за цінами, що були істотно нижчими, ніж на ринку природного газу.

Надалі видобутий газ реалізовували підприємствам реального сектору економіки за ринковою вартістю. Одержаний дохід у вигляді різниці грошових коштів від купівлі газу за заниженими цінами та подальшого продажу газу за ринковими цінами перераховували підконтрольними підприємствами транзитом через низку рахунків першої групи підприємств з ознаками фіктивності на рахунки другої групи підприємств, які також мають ознаки фіктивності. З рахунків останньої групи частково кошти було знято готівкою на загальну суму 229,2 млн грн (рис. 3). За цим фактом нині триває кримінальне провадження.

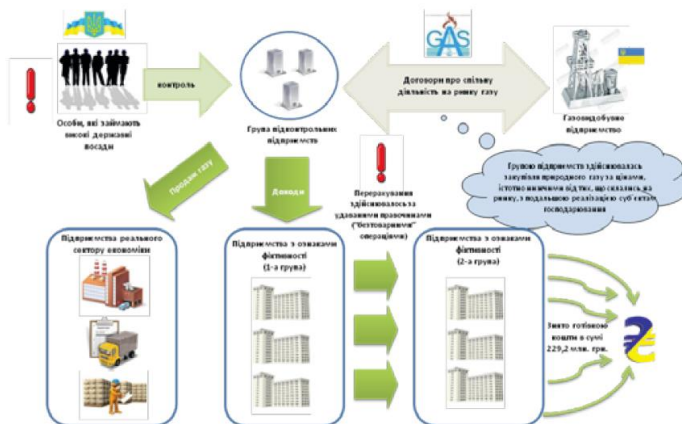

Рис. 3. Приклад відмивання доходів, отриманих особами, які обіймають високі державні посади, у вигляді неправомірної вигоди

1.3.6. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь у сфері охорони здоров'я

Корупція пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства, у тому числі й галузь охорони здоров'я. Щорічно держава витрачає чималі кошти на утримання медичних закладів, придбання обладнання та ліків, що, відповідно, «спонукає» недобросовісних державних службовців та керівників державних установ до участі в «розподілі» державних коштів.

Непоодинокими є випадки, коли переможцем багатомільйонного тендера на реконструкцію чи капітальний ремонт закладу охорони здоров'я стає організація, яка не займається будівництвом і ремонтними роботами, не має жодних виробничих потужностей та найманих працівників. Водночас на рахунки зазначеної компанії надходять бюджетні кошти, частину з яких привласнюють, а решту, відповідно до договору субпідряду, – перераховують діючим компаніям, які безпосередньо займаються будівельними чи ремонтними роботами. Частину коштів, яка залишилась у переможця тендера, використовують як «винагороду» для осіб, які сприяли отриманню бюджетного замовлення.

Чималу частку корупційних потоків сконцентровано у фармацевтичній галузі, оскільки саме в цій сфері досить поширеними є різноманітні незаконні оборудки (фальсифікація, підробка документів).

Розглянемо *приклад відмивання коштів, отриманих посадовими особами як неправомірна вигода.*

Завдяки проведеному фінансовому розслідуванню Держфінмоніторингом України було виявлено схему відмивання коштів, отриманих посадовими особами як неправомірна вигода. За результатами перемоги в конкурсних торгах Міністерства охорони здоров'я України було підписано контракт із підприємством Б на поставку лікарських засобів і виробів медичного призначення, після чого на рахунок цього підприємства перераховано кошти в сумі 291,5 млн грн.

Натомість протягом часу, зазначеного в контракті, фактичної поставки лікарських засобів не відбулось. Отримані кошти було конвертовано та перераховано на користь компанії-нерезидента А (26,2 млн доларів США та 0,24 млн євро) та компанії-нерезидента В (0,1 млн євро).

Надалі компанія-нерезидент А перерахувала кошти групі компаній-нерезидентів як оплату за будівельне та електричне обладнання, електроніку, кредит, у тому числі на рахунок компанії-нерезидента С, на загальну суму 3,6 млн доларів США.

За інформацією підрозділу фінансової розвідки іноземної країни, від компаній-нерезидентів В та С на рахунки громадян України (громадянина С та громадянки Д), відкриті в банківській установі Греції, було перераховано кошти на загальну суму 0,25 млн євро. Після цього частину отриманих коштів у сумі 0,13 млн євро зазначені особи використали на придбання нерухомості на території Греції.

Ураховуючи, що громадянин С та громадянка Д є посадовими особами державного підприємства України, не виключено, що кошти в сумі 0,25 млн євро пов'язані з отриманням неправомірної вигоди.

За цим фактом нині триває кримінальне провадження.

1.3.7. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь у сфері проектування, будівництва та експлуатації інфраструктурних проектів

Значні державні видатки на інфраструктурні проекти (розвиток залізничного, повітряного, морського, автодорожнього та міського транспорту, будівництво доріг) сприяють корупції в цій сфері.

Зазначений сектор видатків має певні особливості (значні масштаби робіт, необхідність в організації складних схем поставок, участь значної кількості юридичних осіб), які створюють додаткову мотивацію для корупційних діянь, адже надають можливість приховувати за масштабними процесами корупційні потоки.

Розглянемо *приклад привласнення державних коштів, наданих як кредит під гарантії Уряду України, та їх легалізації.*

За результатами проведеного фінансового розслідування Держфінмоніторингом України було виявлено схему привласнення державних коштів, які було надано як кредит під гарантії Уряду України, з їх подальшою легалізацією. Так, для виконання робіт щодо будівництва залізничного пасажирського сполучення було укладено кредитний договір між державним підприємством та компанією-нерезидентом.

На виконання умов кредитного договору на рахунок державного підприємства надійшло 14,89 млн доларів США (еквівалент 119,04 млн грн). Після цього отримані кошти двома частинами було перераховано на мультивалютний рахунок державного підприємства, відкритий у банківській установі М.

Кредитні кошти було використано не за цільовим призначенням. Частину їх було перераховано через певний проміжок часу на депозитний рахунок, відкритий у банківській установі М, з подальшим поверненням розміщених коштів та процентів на поточний рахунок, відкритий у банківській установі М. Іншу частину отриманих кредитних коштів було перераховано на поточний рахунок у цій самій банківській установі.

Таким чином, після конвертації валюти, на поточному рахунку державного підприємства, відкритому в банківській установі М, було накопичено 165,78 млн грн.

Під час розслідування було встановлено, що надалі частину коштів у сумі 81,95 млн грн було розміщено на депозитному рахунку фінансової компанії Р, яка перерахувала їх на користь низки юридичних осіб. Зазначена фінансова компанія та юридичні особи, на користь яких було перераховано ці кошти, мають ознаки фіктивності.

Частину коштів у сумі 46,28 млн грн було переведено на рахунок фізичної особи – громадянина П як оплату за придбання земельних ділянок, на території яких повинно було відбуватися будівництво залізничного пасажирського сполучення, за значно завищеною ціною. Надалі отримані кошти громадянин П у повному обсязі зняв готівкою.

Таким чином, з огляду на те, що будівництво ділянки залізничного пасажирського сполучення не було здійснено, зазначене може вказувати на створення корупційної схеми, пов'язаної із привласненням коштів державного підприємства та їх подальшою легалізацією.

Кредит державне підприємство не повернуло компанії-нерезиденту.

За цим фактом триває кримінальне провадження.

1.3.8. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь у сфері державного управління

Корупційні прояви у сфері державного управління, яка донині залишається сприятливим середовищем для їх виникнення та поширення, є вагомою перешкодою для ефективного державного управління, підбивають рівень довіри суспільства та міжнародних партнерів до держави, а також загрожують механізмам демократичного управління та навіть фундаментальним принципам існування держави в сучасному світі.

Корупція у сфері державного управління може використовуватись і фактично вже використовується на макрорівні для лобіювання інтересів олігархічних кланів,

організованих кримінальних угруповань як інструмент збільшення кількості активів чи створення умов для їх перерозподілу.

За умов відсутності прозорості й підзвітності населенню та громадському суспільству органів державного управління можна легко вдаватися до корупції, зокрема підтримувати функціонування корумпованих можновладців і пов'язаних із ними бізнесових структур, інших посередників, аудиторів, бухгалтерів, юристів, заангажованих журналістів і нечесних засобів масової інформації.

Найбільш поширеним проявом корупції у сфері державного управління є протекціонізм – висування працівників за ознаками родинності, земляцтва, особистої відданості та приятельських стосунків.

Розглянемо *приклад підозр використання коштів, отриманих унаслідок корупційних діянь.*

За результатами проведеного фінансового розслідування Держфінмоніторингом України було виявлено підозри щодо відмивання коштів унаслідок корупційних злочинів представником правоохоронних органів.

Протягом 2003–2015 років посадова особа правоохоронного органу та його близькі особи отримували незначні суми доходів. Водночас близькі особи цієї посадової особи неодноразово розміщували значні суми готівкових коштів на власних депозитних рахунках на короткостроковий період із подальшим зняттям їх готівкою.

Також ці особи придбали у власність автомобілі, елітні квартири, нежитлові приміщення та земельні ділянки.

Суми фінансових операцій, здійснених близькими особами, не відповідають офіційно задекларованим доходам.

Існують підозри стосовно того, що фінансові операції, здійснені близькими особами, можуть бути пов'язані з використанням коштів, отриманих незаконним шляхом посадовою особою правоохоронного органу.

За цим фактом триває кримінальне провадження.

1.3.9. Основні закономірності корупційних злочинів, інструменти та способи відмивання корупційних доходів

Загалом корупційні прояви пронизують усі галузі вітчизняної економіки, призводячи до значних втрат для країни. Такі збитки можуть мати фінансові, кількісні, якісні та політичні складові.

Основні закономірності, які підвищують «інтерес» до вчинення корупційних злочинів, є такими:

- розкрадання державних коштів та отримання хабарів, що переважно здійснюється в тих галузях економіки, які мають для країни стратегічне значення (оборонний та паливно-енергетичний комплекс, охорона здоров'я, державне управління), оскільки на них розподіляють значні грошові потоки;

- значний обсяг коштів, залучених до реалізації проектів на державному й місцевому рівнях за рахунок державних чи місцевих бюджетів;

- складний механізм визначення вартості товарів і послуг, мінливість ринкових умов для визначення реальної ціни придбаних активів;

- сфера державних закупівель не є прозорою і характеризується високою конкуренцією, що нерідко слугує передумовою для закулісних змов.

Під час проведення цього типологічного дослідження було встановлено, що основними *інструментами відмивання корупційних доходів* є:

- фіктивні послуги;

- використання афілійованих осіб для надання псевдопослуг;

- передплата за товари і послуги підконтрольним особам з подальшою непоставкою/невиконанням;

- заниження вартості товарів державною компанією під час реалізації компаніям-посередниками для акумулювання прибутків;

- укладання завідомо неправомірних угод із придбання продукції за цінами, встановленими для соціальних потреб, з подальшою її реалізацією;

- використання підприємств з ознаками фіктивності;

- «торгівля» державними послугами з видачі/оформлення дозвільних документів;

- використання банківських рахунків, відкритих за межами України;

- відхилення конкурентних заяв на участь у тендерах на користь підконтрольних компаній, що пропонують значно вищі ціни.

Найпоширенішими *способами відмивання корупційних доходів* є:

- залучення осіб, які не перебувають із «корупціонером» у близьких родинних зв'язках, проте пов'язані іншими зв'язками (далекі родичі, водії, помічники);

- отримання хабара готівкою з подальшим переведенням у безготівкову форму;

- одержання корупційного доходу в Україні та подальша його легалізація (надання йому законного походження) за кордоном;

- неодноразове отримання спадщини від осіб, не пов'язаних родинними зв'язками;

- придбання власності за кордоном;

- придбання корпоративних прав.

Відповідно до міжнародних досліджень у сфері антикорупційної політики, руйнівний ефект від корупційних діянь негативно позначається на всіх рівнях економіки країни, зменшуючи обсяги приватних інвестицій, здійснюючи дистрибутивний вплив на кількість і якість державної інфраструктури, зменшуючи податкові надходження та перешкоджаючи формуванню ефективних кадрових ресурсів.

Найбільш відчутним економічним ефектом корупції є відтік грошових коштів з державного бюджету та перенаправлення їх на оплату видатків з меншим мультіплікаційним ефектом.

Саме тому нагальним є питання щодо зменшення рівня корупції в Україні, адже це негативне явище призводить до низки проблем у сфері державного управління, що зумовлює збільшення податкового навантаження, зменшення об'єму послуг для зацікавлених осіб і нівелювання довіри до державних інституцій.

Протидія корупції є однією з найактуальніших соціальних проблем сучасності, розв'язання якої для багатьох країн є надзвичайно важливою і складною справою. Тому актуальним є створення ефективної та дієвої системи протидії цьому явищу, яка передбачатиме попередження, виявлення і відповідне реагування на корупційні чинники, викриття корупційних діянь і забезпечення реалізації принципу невідворотності відповідальності за їх учинення.

Протягом останніх років суттєво збільшилася кількість резонансних справ, пов'язаних з відмиванням корупційних доходів за участі осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Водночас можна констатувати посилення заходів боротьби з корупційними доходами на міжнародному (з боку міжнародних інституцій) на регіональному (з боку правоохоронних органів, державних органів) рівнях, а також активізацію заходів щодо виявлення таких протиправних діянь фінансовими посередниками.

Виявлення та припинення функціонування схем, пов'язаних з відмиванням корупційних доходів, – основне завдання всіх учасників системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та поширення зброї масового знищення.

Таким чином, попередження та виявлення доходів, отриманих унаслідок корупційних дій, є ключовими аспектами результативності антикорупційного режиму, спроможного відновити довіру суспільства до державних інституцій, поліпшити інвестиційний клімат, сприяти розвитку економіки тощо. Адже саме боротьба з відмиванням корупційних доходів є невід'ємною складовою боротьби з економічною злочинністю.

2. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

2.1. Основні напрями виявлення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом

Практика засвідчує, що легалізацію (відмивання) доходів, отриманих від протиправної діяльності, здебільшого може бути виявлено під час розслідування кримінальних злочинів за основним (попереднім) злочином. Отримані під час розслідування основного злочину докази щодо використання кримінального прибутку слугують підставою для виявлення ознак їх легалізації (відмивання), що, відповідно, сприяє повному розкриттю предикатного злочину¹⁸.

Організація й тактика діяльності правоохоронних органів щодо виявлення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, є комплексною та складною проблемою. Належне її роз'яснення можливе лише за умов відповідного наукового дослідження загальних проблем цієї діяльності та розроблення спеціальних методик.

Виявлення злочинів зазначеної категорії впливають такі фактори:

- тип учиненого предикатного злочину, що передував легалізації (відмиванню) доходів, залежно від якого визначають пріоритетні напрями пошуку;
- використана правопорушниками модель злочинної діяльності (трифазова, чотирифазова тощо);
- результати використання під час моделювання механізму злочинної діяльності методу експертних оцінок, який дає змогу перейти від якісних елементів криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, до кількісних показників;
- характер взаємозв'язку між елементами механізму легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом;

¹⁸ Журбин Р. Виявление легализации преступных доходов. *Законность*. 2006. № 12. С. 14–16.

- формування типових версій, необхідних для перевірки їхнього оптимального вибору;

- сучасні методики виявлення, які є на озброєнні в правоохоронних органів.

Головними компонентами структури тактики виявлення зазначеного злочину є:

- установлення складу злочину (завершується відтворенням картини злочину);

- збирання та використання доказів (завершується виявленням усього злочинного формування чи однієї особи з його складу)¹⁹.

Діяльність оперативних підрозділів з виявлення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, повинна містити взаємозалежні системи:

- обґрунтовану систему ознак, які вказують на наявність цього виду злочину;

- систему гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, що дають змогу виявити кримінальні правопорушення в зазначеній сфері.

Виявлення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, передбачає встановлення, фіксування, визначення факту й обставин учинення цього виду злочину, серед яких:

- обставини накопичення злочинних доходів (час, місце, спосіб тощо);

- джерело їхнього незаконного походження та маскування, переміщення й використання в легальній економіці;

- місце приховування та зберігання;

- виявлення та встановлення осіб, які є організаторами, а також інших осіб, які брали участь або можуть бути причетні до підготовки чи реалізації цих дій;

- характер і розмір шкоди, заподіяної злочинном.

Для реалізації зазначених вище цілей необхідно здійснити комплекс відповідних заходів (документальна ревізія, документальна перевірка, зустрічна перевірка) щодо організації одержання первинної інформації відносно ознак, які свідчать

¹⁹ Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Харків, 2005. С. 50.

про можливе вчинення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом²⁰.

Крім того, слід здійснити економічний аналіз діяльності підприємства (установи, організації), який передбачає вивчення таких питань:

1) аналіз руху грошових коштів на розрахунковому рахунку. Найбільш важливими ознаками можливої незаконної діяльності суб'єкта господарювання є:

– операції щодо зарахування грошей на кореспондентські рахунки банків-нерезидентів. Зазначену інформацію можна отримати в комерційному банку, що відкрив рахунок суб'єктові господарювання, або в розрахунковій палаті Національного банку України;

– значний обіг грошових коштів за розрахунковим рахунком з моменту його відкриття в банку;

– регулярне зняття готівкових коштів з розрахункових рахунків у великих розмірах;

2) звернення реквізитів суб'єкта господарської діяльності (СПД), у тому числі ЄДРПОУ, з базою даних платників податків у Державній фіскальній службі (ДФС) України. Також з'ясовують, чи не надавали до ДФС України відомості про відсутність будь-якої діяльності за вказаний звітний період (за наявності даних про рух значних грошових коштів на розрахункових рахунках). Відсутність таких відомостей у ДФС України або їх суперечливий характер потребує більш ретельної перевірки фінансово-господарської діяльності цього СПД.

3) здійснення аналізу:

– назви СПД (зазвичай фіктивні фірми мають назву, співзвучну з назвами державних структур, наприклад «Техмонтаж», «Промавтоматика», або назва суб'єкта господарювання вказує на конкретний вид діяльності – зовнішньоекономічну, виробничу, науково-дослідну тощо);

– податкової адреси СПД: низка конвертаційних фірм зазначають одну й ту саму адресу для різних суб'єктів

²⁰ Овчинников М. А. Проблемы выявления факта легализации преступных доходов. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2009. № 3. С. 142.

господарювання (адреси масової реєстрації СПД), неіснуючу адресу або ж адресу, за якою реально СПД не знаходиться;

- наявності виробничих потужностей, складських приміщень, автотранспорту (автоспецтехніки), а також іншого рухомого та нерухомого майна, яке б могло свідчити про те, що суб'єкт господарювання здійснює фінансово-господарську діяльність реально, а не формально;

- діяльності СПД, яка відображена в бухгалтерській та податковій звітності, відповідно до виду фінансово-господарської діяльності, передбаченої в установчих документах суб'єкта господарювання згідно з класифікатором видів економічної діяльності;

- кількості осіб, які працюють на підприємстві (установі, організації), розміру сукупного доходу СПД та нарахованих (сплачених) податків, зборів та інших платежів;

4) перевірка наявності характерних ознак, які свідчать про протиправну фінансову діяльність конвертаційних центрів та/або фіктивних фірм, зокрема щодо:

- причетності посадових осіб (службових осіб) та засновників до здійснення фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання (так звана реєстрація СПД на підставних осіб);

- новостворених суб'єктів господарювання з високими показниками фінансово-господарської діяльності за короткий проміжок часу з моменту реєстрації;

- нетривалого існування СПД зі значними показниками фінансово-господарської діяльності;

- реєстрації значної кількості суб'єктів господарювання з великими показниками фінансово-господарської діяльності на одну особу (фізичну чи юридичну), а також перебування на керівних посадах (директора/бухгалтера) таких СПД однієї й тієї самої особи;

- надходження чи витрачання грошових коштів у великих розмірах (зазвичай від значної кількості підприємств, установ, організацій) під виглядом оплати різноманітних товарів, послуг тощо;

- використання кореспондентських рахунків для взаєморозрахунків з іноземними комерційними структурами

(зазвичай під виглядом оплати виконаних робіт і послуг, великих партій паливно-мастильних матеріалів, техніки тощо).

Аналізуючи ці та інші відомості про СПД, можна зі значною мірою вірогідності з'ясувати, є він фіктивним чи реальним (таким, що дійсно провадить фінансово-господарську діяльність, має відповідну кількість найманих працівників, виробничі потужності, сплачує податки тощо).

Якщо вказані вище ознаки свідчать про те, що суб'єкт господарювання має ознаки фіктивності, необхідно запросити відомості про посадових (службових) осіб та засновників в адресному бюро Державної міграційної служби України. Якщо такі відомості у адресному бюро відсутні, необхідно звернутися з відповідним листом до органу, який видав паспорт, щодо наявності відомостей про втрату. Одночасно за потреби проводять інші слідчо-розшукові дії щодо перевірки фінансово-господарської діяльності такого суб'єкта господарювання, а також встановлюють і перевіряють усіх найманих працівників.

Саме ретельний аналіз сукупності вказаних ознак дає змогу визначити фіктивний характер існування суб'єкта підприємницької діяльності. За наявності таких даних слід перевірити їх достовірність, зокрема інформацію про посадових осіб і засновників шляхом витребування з органу внутрішніх справ, що видав вказані паспорти, відомостей про їх можливе викрадення (або про смерть справжніх власників вказаних паспортів). Відсутність таких відомостей або їх суперечливий характер потребує додаткової перевірки вказаного СПД.

Необхідну для проведення економічного аналізу інформацію слід опрацьовувати, дотримуючись вимог щодо конфіденційності, щоб попередити можливий витік інформації, тим більше, що реальні керівники фіктивних фірм у подібних випадках без зайвих зусиль у найкоротші строки перераховують залишки грошових коштів і здійснюють подальші аналогічні операції вже через інші підконтрольні фіктивні СПД.

Тому за наявності передбачених законодавством підстав потрібно проводити слідчо-розшукові дії щодо перевірки осіб, які працюють у вказаних суб'єктів господарської діяльності.

Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, може бути виявлена під час здійснення перевірки повідомлення про злочин шляхом відстеження фінансових

операцій та угод, які здійснені з доходами, отриманими кримінальним шляхом. Без встановлення злочинного походження доходів не буде й легалізації їх як злочину. Тому під час підозрілих операцій та угод із грошовими коштами та майном особливу увагу приділяють виявленню ознак попереднього злочину, завдяки вчиненню якого отримано відповідні доходи, які намагаються легалізувати. Дані про фінансові операції та угоди з майном можуть бути в повідомленні про злочин, наприклад, якщо представники потерпілої особи (юридичної чи фізичної), з огляду на свої ділові зв'язки, спостерігали напрям руху викрадених цінних паперів.

Інформацію про угоди з майном і грошовими коштами, здобутими злочинним шляхом, можна отримати також у процесі розгляду явки з повинною, повідомлення про вчинений злочин чи такий, що готується, або з інших джерел. Джерелами таких перевірок також слугують прокурорські перевірки, результати слідчо-розшукових дій; матеріали органів державного фінансового контролю, державної фіскальної та фінансової служб; матеріали, виділені з кримінального провадження, які надійшли від правоохоронних органів іноземних держав, із судів, засобів масової інформації.

Під час аналізу повідомлення встановлюють коло осіб та організацій, які залучені до здійснення фінансово-господарських операцій та реалізації угод. Для цього відслідковують операції з доходами від злочину, здійснюють перевірку суб'єктів господарювання, які спеціалізуються на угодах з різними видами майна (учасники ринку цінних паперів, антикварні салони, аукціони, ломбарди, ювелірні магазини тощо). З цією метою використовують документовані джерела та свідчення очевидців злочину. Важливе значення для встановлення місцезнаходження злочинних доходів і причетності осіб до вчинення злочину має виявлення СПД, які використовуються з кримінальною метою. Також документальні перевірки та ревізії діяльності юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців дають змогу виявити невідповідність фінансово-економічних показників під час надходження кримінальних коштів на розрахункові рахунки та в касу СПД. Зокрема, вивчивши їх переміщення, можна встановити фіктивність організації. Наприклад, аналіз джерел оборотних засобів організації, які

складаються із незначних внесків у встановлений капітал і короточасних банківських кредитів, може вказувати на псевдопідприємницький характер діяльності фірми²¹.

Для встановлення фактів зазначеної протиправної діяльності під час виявлення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, необхідно передусім встановити розмір і склад майна, отриманого кримінальним шляхом.

У межах оперативного супроводження процесів накопичення та вкладення суб'єктами господарювання фінансових капіталів необхідно звернути увагу на процеси формування потенційних власників (за рахунок коштів кримінального походження) підприємств, що мають стратегічне значення для економіки й безпеки держави чи мають монопольне становище на ринку, а також посилити оперативний контроль за діяльністю банківських структур і суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаних з офшорними зонами.

Тобто працівники, які здійснюють слідчо-розшукову діяльність, передусім мають встановлювати схеми відмивання коштів, здобутих унаслідок зловживань у базових галузях економіки (паливно-енергетичній, лісовій, будівельній, аграрній, банківській, машинобудівній, транспортній), а також під час приватизації державних підприємств, використання бюджетних коштів, здійснення експортно-імпорتنих операцій, фінансово-господарської діяльності на ринку виробництва та реалізації алкогольної продукції та у сфері надання різноманітних послуг. Також слід оперативно відпрацьовувати рахунки в банках, через які протягом доби безпідставно перераховують на кореспондентські рахунки іноземних банків значні суми грошових коштів.

Особливу увагу слід звернути на встановлення джерел надходження коштів на приватизацію державних підприємств (наприклад, «Обленерго», «Облгаз» тощо) у власників офшорних компаній.

Усе це можна здійснити лише на основі налагодженої взаємодії слідчих та оперативних працівників з іншими правоохоронними органами (прокуратура, Служба безпеки

²¹ Жубрин Р. Выявление легализации преступных доходов. *Законность*. 2006. № 12. С. 14–16.

України, ДФС України), контрольно-наглядовими державними органами (Національний банк України, ДАСУ, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Антимонопольний комітет України) щодо виявлення фіктивних фірм і конвертаційних центрів, які легалізують злочинно здобуті кошти, у тому числі через офшорні зони.

Причому необхідно звернути увагу на:

- кореспондентські рахунки банків-нерезидентів, оскільки їх можуть використовувати для переведення валютних коштів за кордон під виглядом оплати імпорتنих контрактів;

- на застосування вексельної форми розрахунків, використання позичкових рахунків комерційних банків та перевід боргу з одного суб'єкта господарювання на іншого (зокрема, взаємозаліки енергопостачальних компаній і комерційних структур та перерахування грошових коштів на депозитні та факторингові рахунки, у тому числі на рахунки офшорних компаній).

Працівникам відповідних підрозділів правоохоронних органів передусім слід звернути увагу на використання початкового статутного капіталу й одержання надприбутків в асоціаціях, консорціумах, концернах та в інших об'єднаннях суб'єктів господарської діяльності.

Складність виявлення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, до якої вдається злочинна організація, пов'язана з необхідністю встановлення зв'язку між членами організації, які зовнішньо можуть діяти незалежно один від одного. Безпосередньо факт роботи в підставній організації не свідчить про належність особи до складу злочинної організації. Переважно справжні організатори, залишаючись у «тіні», використовують посередників, які не мають уявлення про злочинний характер діяльності.

Виявленню зв'язків між членами організованої організації сприяє використання можливостей оперативно-розшукової діяльності, проведення таких негласних слідчих (розшукових) дій, які пов'язані із втручанням у приватне спілкування особи, що дає змогу встановити узгодженість дій членів організації, розподіл ролей, стійкість злочинного утворення.

Оскільки організовані злочинні угруповання здебільшого використовують під час відмивання злочинно здобутих коштів

наявну систему розрахунків через кореспондентські рахунки банків-нерезидентів, то слід звернути увагу на відкриття рахунків на підставних осіб у закордонних банках, діяльність фіктивних фірм тощо.

Можна умовно вивести дев'ять правил, якими керуються злочинці під час легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та з урахуванням яких мають діяти органи досудового розслідування для виявлення ознак цих дій:

- чим краще механізм легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, імітує характер і процедури законних угод, тим менше шансів його виявити;

- чим глибше незаконна діяльність проникає в легальну економіку, тим менше можливостей для її інституціонального та функціонального поділу;

- чим меншою є частка незаконних засобів у легальних фінансових потоках, тим складніше їх виявити;

- чим вищою є питома вага сфери послуг в економіці країни, тим легше тут відмивати гроші;

- чим більше ділова структура виробництва та розподілу не фінансових товарів і послуг залежить від дрібних фірм, тим складніше відокремити законні угоди від незаконних;

- чим менше можливості використання кредитних карток та інших безготівкових інструментів оплати для здійснення незаконних фінансових операцій, тим складніше виявити випадки легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом;

- чим вищим є ступінь фінансового саморегулювання законних угод, тим складніше відслідковувати незаконні грошові потоки;

- чим меншою є частка незаконних потоків в обсязі законних надходжень у країну, через кордон, тим складніше їх віднайти²².

З метою виявлення дій щодо легалізації (відмивання) злочинних доходів необхідно здійснити постійний контроль за такими фінансово-господарськими операціями:

²² Тіщенко В. В., Аркуша Л. І., Плахотіна В. М. Основи методики розслідування організованої злочинної діяльності і проявів корупції. Одеса, 2010. С. 266.

- придбання рухомого та нерухомого майна з метою його подальшого оплатного чи безоплатного відчуження;

- укладення фіктивних (нікчемних) договорів про надання кредитів або різноманітних послуг (наприклад, аудиторських, юридичних, маркетингових, рекламних та інших робіт і послуг, які можуть надаватися в будь-якій галузі економіки, у тому числі за завищеними цінами);

- створення суб'єктів господарювання з явними ознаками фіктивності або придбання підприємств-банкрутів;

- операції, пов'язані із ввезенням, переказуванням і пересиланням на територію України та за її межі грошових коштів, цінних паперів та іншого майна;

- переміщення грошових коштів в офшорні зони.

Характерними ознаками, що свідчать про відмивання коштів, є порушення правил бухгалтерського обліку, зберігання та обліку обліково-звітних документів підприємства, економічна невинуватеність, невизначеність або невинуватеність умов здійснення фінансово-господарських операцій чи невідповідність їх проведення нормам законодавства України.

Складність перевірок і проведення ревізій щодо відмивання злочинно здобутих коштів полягає зазвичай у відсутності низки документів бухгалтерського обліку або умисного неведення останніх. Тому бажано, щоб представники ДФС України опечатали бухгалтерію і здійснили повну документальну ревізію фінансово-господарської діяльності певного суб'єкта господарювання, яке, згідно з оперативно-розшуковими джерелами, бере участь у відмиванні брудних коштів, а не обмежувались рахунковими перевітками.

Пошукову діяльність у цій сфері слід здійснювати шляхом застосування гласних і негласних заходів.

Так, інформацію про відмивання брудних коштів можна отримати:

- завдяки застосуванню негласних джерел інформації та спецтехніки;

- із засобів масової інформації;

- завдяки розгляду скарг і заяв громадян та підприємств;

- у вигляді інформації з інших правоохоронних органів;

- із повідомлень державних контрольно-ревізійних органів;

- шляхом аналізу сукупності інформаційних даних.

Найбільш доцільним з позиції можливості виявлення злочинів, пов'язаних із відмиванням злочинно здобутих коштів, є аналіз використання інформаційних ресурсів, що належать організаціям як державної, так і недержавної форм власності, сере яких:

- митні органи (відомості про переміщення осіб та вантажу через держкордон України);

- патрульна поліція (інформація про реєстрацію транспортних засобів);

- Департамент державної реєстрації та нотаріату, зокрема його Державний реєстр права власності на нерухоме майно (дані про придбання нерухомості);

- рекламні агентства;

- транспортні підприємства (відомості з обліку замовників на перевезення);

- Фонд державного майна України (дані про частку держави у статутному фонді суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм власності, а також про СПД державної форми власності, які перебувають у стані процедури приватизації або планують виставлятися на приватизацію);

- комерційні банки (інформація про вклади та кредити клієнтів);

- Державна міграційна служба України (інформація про видачу закордонних паспортів);

- туристичні фірми (відомості про клієнтів, які здійснюють дорогі подорожі);

- адміністрації міст і районів (дані про реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності);

- органів внутрішніх справ (інформація щодо загублених і викрадених паспортів, інших документів, які посвідчують особу);

- Державна фіскальна служба України (відомості про повноту нарахованих і сплачених податків, відкриті та закриті рахунки в банківських установах, доходи й витрати суб'єктів господарювання, джерела та суми доходів громадян, встановлення всіх контрагентів СПД (постачальників і покупців), які перебували у фінансово-господарських відносинах) тощо.

Результатом аналізу вказаної інформації будуть відомості про осіб, витрати яких значно перевищують їх легальний дохід. У такий спосіб можна укласти список фізичних осіб, основним джерелом яких є можлива протиправна діяльність. Після цього

варто проаналізувати дані щодо вкладання цими фізичними особами незаконного прибутку в легальну економічну діяльність (наприклад, частки в статутних фондах суб'єктів господарювання різноманітних організаційно-правових форм власності) чи витрачання їх на придбання певних речей (наприклад, рухомого та нерухомого майна, зокрема зареєстрованого на близьких родичів і знайомих, з якими «об'єкт оперативної уваги» перебуває в дружніх, ділових та інших стосунках).

Отже, для виявлення злочинів, пов'язаних із відмиванням брудних коштів, працівники, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, мають використовувати матеріальні носії юридичної, економічної, комерційної інформації, різнопланову договірну, митно-транспортну, фінансово-бухгалтерську та банківську інформацію. Тому важливим завданням, від виконання якого залежить успіх виявлення цих злочинів, є своєчасне встановлення та вивчення конкретних фінансово-господарських документів, організація правового й економічного дослідження господарських угод.

Виявлення злочинів, пов'язаних з відмиванням коштів, здобутих злочинним шляхом, викликає певні труднощі, оскільки вчинення цих дій може починатися в різних регіонах України, а закінчуватися за кордоном. Це зумовлено тим, що конвертаційний центр може містити близько сотні (або навіть більше) фіктивних СПД, які зареєстровані в різних регіонах України та за її межами. Можливість прямої перевірки обсягу постачання продукції за договорами у сфері зовнішньоекономічної діяльності (або виконаних робіт, наданих послуг) є обмеженою. З огляду на це, часто виникають труднощі під час звіряння взаєморозрахунків і постачань із зарубіжними контрагентами.

Особливість здійснення зазначеної протиправної діяльності полягає в тому, що злочинці змушені здійснювати офіційні операції з коштами, нерухомістю й іншими предметами легалізації²³:

— зараховувати кошти на рахунки в банках та інших кредитних установах з оформленням касових ордерів і квитанцій;

²³ Аркуша Л. І. Деякі особливості розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних в результаті організованої злочинної діяльності. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 87–91.

– укладати угоди купівлі-продажу з їх документальним оформленням;

– конвертувати валюту з видачою довідок про обмін тощо.

За умов правильної організації роботи ця обставина певною мірою полегшує виявлення та збирання доказів щодо вказаного виду злочину. Отже, в основних групах документів залишаються сліди злочинної діяльності щодо легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, оскільки саме документи є головним знаряддям легалізації тінєвих капіталів, адже лише з їх допомогою можна приховати злочинне походження доходів або, навпаки, інвестувати ці доходи в офіційну економіку.

Слідами злочину в криміналістиці зазвичай вважають будь-які зміни зовнішнього середовища, що виникли внаслідок учинення кримінального діяння. Ці зміни також можуть мати вигляд відображення окремих фактів, дій або їх комплексів у свідомості людей.

Аналіз кримінальних проваджень щодо легалізації (відмивання) злочинних доходів дає змогу стверджувати, що ключова інформація, яку використовують злочинці в процесі відмивання брудних коштів, зазвичай представлена у вигляді різних банківських, бухгалтерських, розрахункових та установчих документів. Крім цього, вони використовують низку договорів, за допомогою яких намагаються приховати кримінальне походження капіталу. Ідеться, зокрема, про договори дарування, кредиту, купівлі-продажу, лізингу, зберігання речей у ломбарді, а також зовнішньоторговельні договори, що вказують на взаємини учасників угод щодо експорту, імпорту, товарообміну й розрахунків за цими операціями.

Сліди всіх без винятку способів легалізації (відмивання) злочинних доходів, пов'язані повністю або частково з міжнародними трансфертами коштів, тією чи іншою мірою відображаються в першій групі документів – у банківських документах. Для того, щоб виявити ознаки злочинної діяльності в масиві банківських документів, необхідно здійснити

послідовний аналіз основних первинних документів, до яких належать²⁴:

- договір банківського рахунку (договір про розрахунково-касове обслуговування), укладений між клієнтом і банком;

- розрахунковий рахунок, який банк відкриває підприємству або організації, що має власні оборотні кошти й самостійний баланс, а також підприємцям без утворення юридичної особи для зберігання коштів і проведення безготівкових розрахунків;

- поточний рахунок, який банк відкриває для фізичних осіб, громадських організацій і фондів, а також для філій фірм, підприємств поза їх місцезнаходженням, бюджетним організаціям для операцій щодо бюджетних фондів;

- рахунки, які банки відкривають нерезидентам для провадження інвестиційної, експортно-імпоротної діяльності, покриття власних видатків;

- депозитний рахунок, що формується шляхом перерахування коштів з розрахункового рахунку клієнта;

- валютний рахунок клієнта, що фактично складається з двох рахунків – поточного й транзитного;

- копії контрактів (договорів), вантажних митних декларацій, товарних накладних, що відображають різноманітні фінансово-грошові й інші операції клієнтів;

- клієнтські рахунки в закордонних банках.

Друга група документів, у яких можуть бути сліди злочинної діяльності як ознаки легалізації (відмивання) злочинних доходів, – це бухгалтерські документи, тобто письмове свідчення факту здійснення господарської операції або ж права на її здійснення. Значний спектр господарських операцій передбачає складання й використання безлічі різних документів, а також різноманітних допоміжних записів. Аналіз оперативно-розшукової й слідчої практики дає змогу з-поміж численних бухгалтерських документів виокремити їх певну групу, у якій зазвичай найбільш імовірно є виявлення окремих ознак зі створення (придбання) кримінальних

²⁴ Аркуша Л. І. Механізм відбиття слідів (ознак) злочинної діяльності легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, в основних групах документів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 1. С. 226–228.

доходів та їх легалізації, хоча ці ознаки також ретельно маскуються. До таких документів належать реєстри бухгалтерського обліку, які відображають:

- динаміку дебіторської й кредитної заборгованостей, зокрема щодо тієї частини дебіторської заборгованості, за якою минули строки погашення;
- динаміку руху коштів на клієнтських рахунках;
- динаміку зміни величин статутного фонду, основних та оборотних коштів власного капіталу й зобов'язань за зведеним балансом.

Третя група документів, у яких також відображено сліди відмивання брудних грошей, містить розрахункові документи: платіжні доручення, заяви на відкриття акредитивів, чеки, інкасові доручення тощо. Розрахункові документи є підставами для проведення безготівкових розрахунків. Як первинні документи вони передбачають наявність відповідних записів в облікових бухгалтерських реєстрах. Інформація, наявна в розрахункових документах, має важливе ідентифікаційне значення для виявлення даних про платників та одержувачів коштів, які можуть бути ланками в злочинному ланцюжку легалізації доходів. Адже, крім звичайних відомостей, тут зазначають їх ідентифікаційні податкові номери, номери їх рахунків, номери кореспондентських рахунків обслуговуючих банків, кодові позначення тощо. У процесі дослідження зведених бухгалтерських документів слід порівняти отримані результати з даними аналізу відповідних первинних документів. Таке порівняльне дослідження дасть змогу виявити важливі аспекти приховування злочинної діяльності, відсутні у зведеній документації.

Четверта група документів, які мають важливе інформаційне значення для виявлення слідів діяльності з відмивання нелегітимного капіталу, – це установчі документи, на підставі яких створюється та діє юридична особа. До них належать:

- заява про реєстрацію, підписана засновником або засновниками підприємства;
- статут підприємства або ж договір засновників, які відповідно, затверджують або укладають засновники.

У цих документах зазвичай зафіксовано такі відомості, як: найменування юридичної особи, місце її знаходження, мета діяльності, склад і компетенція органів, юридичний статус

засновників, їх місцезнаходження, відомості про державну реєстрацію, розмір статутного капіталу створюваного підприємства тощо. Усі дані, наявні в установчих документах, відіграють значну роль в ідентифікації як безпосередньо злочинних доходів, так і особи злочинця. Крім того, професійний аналіз установчих документів дає змогу своєчасно припинити конкретні факти легалізації капіталів, забезпечити їх ефективний розшук і конфіскацію.

Отже, можна стверджувати, що злочини, пов'язані з легалізацією доходів, отриманих від протиправної діяльності, є одним із найбільш латентних видів кримінальних правопорушень, який потребує значних зусиль для виявлення ознак його вчинення. Попри це, вони все ж не можуть не залишати після себе слідів, адже реалізація схем щодо легалізації доходів передбачає використання різноманітних документів (як справжніх, так і підроблених, частково підроблених, із неправдивими відомостями тощо). Для успішного здійснення легалізаційних схем використовують зазвичай справжні документи, оскільки лише з їх допомогою можна надійно приховати кримінальну природу грошей. У зв'язку з неправильним використанням певного документа зрештою з'являються ознаки проведеної легалізації, на які правоохоронці мають оперативно відреагувати, опрацювавши всі можливі версії. Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, – це не той вид кримінального правопорушення, відомості про який надійдуть від самого суб'єкта злочину або внаслідок ревізії на підприємстві. Здебільшого його можна виявити під час розслідування основного злочину, коли хтось зі співучасників злочинного формування припуститься помилки та коли ще не встигли скористатися налагодженими корумпованими зв'язками.

Проблема тіньової економіки та боротьби з її негативними проявами – організованою злочинністю, легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, корупцією, злочинами у сфері господарської діяльності та фінансів – є комплексною. Її розв'язання залежить від ефективності державного регулювання, забезпечення якісного економічного розвитку держави, ефективності дій правоохоронних органів і спеціальних контролюючих органів.

2.2. Типові слідчі ситуації, завдання та напрями розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом

Ситуаційний підхід у криміналістиці вважають одним із головних принципів, на базі якого здійснюють як формування певних теоретичних концепцій, так і розроблення рекомендацій щодо їх упровадження в практичну діяльність правоохоронних та судових органів. Дійсно, різноманітні ситуації (оперативно-розшукові, слідчі, кримінальні) зумовлюють висунення версій, обрання найбільш раціонального алгоритму поведінки та дій учасників кримінального процесу, оптимальної системи проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Висловлені положення стосуються також розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, оскільки саме слідчі ситуації становлять основу розроблення теоретичних засад окремої криміналістичної методики розслідування цієї категорії злочинів. Причому слід ураховувати, що на процес формування слідчих ситуацій впливають своєрідність власне легалізації та, передусім, її взаємозв'язок із предикатним злочином. Ідеться про такі чинники, як джерела походження злочинних доходів і напрями їх використання (інвестування легалізованих коштів у легальний сектор економіки, підтримка тіньового бізнесу як джерела легалізації, фінансування злочинної діяльності). У криміналістичній літературі було здійснено спроби сформулювати найбільш загальні підстави щодо типізації слідчих ситуацій²⁵.

Нині використовують три схеми початку розслідування злочинів цієї категорії. Відповідно до *першої схеми*, під час попередньої перевірки виявляють одночасно і основний злочин, і легалізацію злочинних доходів від його вчинення. Таким чином, провадять одне кримінальне провадження щодо обох злочинних діянь.

Згідно з *другою схемою*, під час розслідування основного злочину (на будь-якій його стадії) виявляють факт легалізації

²⁵ Журавель В., Веліканов С. Слідчі ситуації в методиці розслідування легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. *Вісник Академії правових наук України*. 1993. 2004. № 4. С. 170–177.

злочинних доходів. Одночасно розслідування здійснюється за всіма злочинами в межах одного кримінального провадження. Легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, можуть виявити на будь-якій стадії досудового розслідування, зокрема на стадії: початкових слідчих (розшукових) дій; пред'явлення повідомлення про підозру; завершення розслідування.

Відповідно до *третьої схеми*, спочатку виявляють факт легалізації злочинних доходів, під час розслідування якого вживають заходів щодо встановлення обставин, які йому передували, встановлення осіб, котрі злочинним шляхом отримали майно – предмет відмивання. Епізоди основного злочину та легалізації розслідують у межах одного кримінального провадження.

У цих схемах усі епізоди злочинної діяльності направляють до суду в межах одного кримінального провадження²⁶.

Аналіз діяльності правоохоронних органів дає змогу виділити чотири типові ситуації, які виникають на стадії збирання матеріалів і початку кримінального провадження:

Джерелом інформації про факти отримання доходів злочинного походження та їх легалізацію (відмивання) є матеріали кримінального провадження щодо отримання таких доходів.

Злочини, передбачені ст. 209 Кримінального кодексу (КК) України, належать до компетенції слідчих Національної поліції, Служби безпеки України та інших правоохоронних підрозділів, у яких законодавчо передбачена наявність слідчих підрозділів. Така ситуація наявна тоді, коли:

- інформацію про легалізацію коштів злочинного походження одержано з матеріалів кримінального провадження, наявних у певному слідчому підрозділі;

- дані про злочин, передбачений ст. 209 КК України, отримано в результаті розгляду кримінального провадження у суді;

- інформацію про злочин одержано завдяки аналізу архівних кримінальних справ (проваджень). Цей напрям є

²⁶ Аркуша Л. І. Деякі особливості розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 87–91.

найменш поширеним у діяльності щодо виявлення легалізації коштів злочинного походження.

Під час збирання первинних матеріалів для прийняття рішення про початок кримінального провадження використовують дані матеріалів кримінальних проваджень щодо:

- механізму отримання грошових коштів, майна (джерела отримання коштів злочинного походження);

- механізму (способу) приховування факту отримання доходу злочинного походження;

- фінансових операцій щодо використання таких доходів (використання їх у підприємницькій діяльності).

Практика розслідування злочинів свідчить про наявність низки проблем, якими означений процес прийняття рішення про відкриття кримінального провадження за ст. 209 КК України. Головним у цьому разі є обов'язкова наявність попереднього злочину (предикатного злочину). Якщо джерелом отримання доходів не є злочинне діяння або вина особи у його вчиненні не доведена, не може бути відкрите кримінальне провадження щодо легалізації (відмивання) коштів злочинного походження. У цьому контексті слухними є пропозиції науковців і практиків щодо обов'язкової наявності обвинувального акта за вчинення предикатного злочину, який був джерелом отримання доходу злочинного походження. Однак практика розслідування злочинів розв'язує такі проблеми лише за наявності відкритого кримінального провадження за вчинення попередньої злочинної діяльності. Статистичні дані свідчать, що знана кількість кримінальних проваджень за вчинення злочинів, передбачених ст. 209 КК України, не закінчується обвинувальним актом, оскільки закриваються кримінальні провадження за предикатні злочини (відсутність складу кримінального правопорушення, недоведеність участі підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення).

Перевірку інформації здійснюють органи досудового слідства із застосуванням процесуальних та оперативно-розшукових заходів. Причому перед ними постає двоєдине завдання: отримати не лише достатні фактичні дані щодо ознак легалізації, а й підтвердити факт того, що дії з легалізації здійснено з коштами чи майном, які одержані саме внаслідок учинення злочину, що відповідає умовам, установленим

приміткою до ст. 209 КК України. Ці завдання під час перевірки виконують паралельно, що надає можливість майже одночасно відкрити кримінальні провадження за предикатним злочином і легалізацією. Зокрема, перший напрям – це виявлення предикатних злочинів, які стали джерелом отримання коштів злочинного походження. Тобто від факту отримання доходів злочинного походження до механізму їх легалізації (відмивання). У цьому процесі в практичній діяльності враховують положення щодо підслідності злочинів.

Джерелом інформації про факти отримання доходів злочинного походження та їх легалізацію є матеріали оперативно-розшукової діяльності²⁷.

У такому разі використовують оперативні можливості органів досудового розслідування, непрямі методи визначення податкових зобов'язань, метод економічного аналізу, дані автоматизованих інформаційно-пошукових систем, оперативне супроводження окремих галузей національної економіки. Використання такого напрямку дає змогу через виявлення легалізації (відмивання) коштів злочинного походження встановити факт вчинення предикатного злочину (джерела отримання доходу злочинного походження). Нерідко шляхом проведення заходів оперативно-розшукового спрямування неможливо встановити обставини вчинення предикатного злочину. Тобто формально всі наявні ознаки свідчать про легалізацію (відмивання) коштів злочинного походження, але не можна встановити обставини щодо злочинного отримання такого доходу.

Важливим завданням у цьому контексті є реалізація матеріалів оперативно-розшукової діяльності. Така діяльність може виявлятися у проведенні спеціальних оперативних заходів із документування злочинної діяльності, затримання осіб, які нею займаються, та в зборі первинних матеріалів органом досудового розслідування.

Джерелом інформації про факти легалізації (відмивання) коштів злочинного походження є матеріали Держфінмоніторингу

²⁷ Зуев С. В. Осуществление оперативно-розыскной деятельности при выявлении фактов легализации доходов, полученных преступным путем. *Российский следователь*. 2006. № 5. С. 32–34.

України та інших органів, на які покладено здійснення фінансового моніторингу та виявлення сумнівних фінансових операцій.

Високий рівень латентності легалізації вимагає від оперативних служб якісного відпрацювання всіх повідомлень, які до них надходять, передусім від суб'єктів фінансового контролю. Згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 10 грудня 2001 року № 1199/2001, з 1 січня 2002 року запроваджено обов'язковий фінансовий контроль за всіма фінансовими операціями, які визначено законом як значні або сумнівні та здійснюються на території України фізичними і юридичними особами. Фінансовий контроль має два рівні – первинний та державний.

Первинний здійснюється банками та іншими фінансовими установами, біржами, комісійними та іншими магазинами, гральними закладами та організаціями, які проводять будь-якого виду лотереї, благодійними організаціями, підприємствами зв'язку та іншими юридичними особами, які відповідно до законодавства надають послуги з виплати, передачі, переказу, пересилання, обміну, зберігання коштів і реєстрації прав на майно або видають ліцензії, одержують декларації про доходи та наявність майна;

Державний контроль проводять державні органи, які відповідно до законодавства уповноважені забезпечувати регулювання та нагляд за діяльністю організацій, що здійснюють фінансові операції (Національний банк України та центральні органи виконавчої влади, які відповідно до законодавства виконують функції регулювання та нагляду за діяльністю суб'єктів первинного фінансового моніторингу, у тому числі й спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань фінансового моніторингу – Держфінмоніторинг України).

Безперечно, ефективність діяльності суб'єктів державного фінансового моніторингу безпосередньо залежить від правильного та чіткого розподілу повноважень між цими органами щодо державного регулювання та нагляду у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму. Визначеність функцій суб'єктів державного фінансового

моніторингу також сприяє налагодженню більш продуктивної взаємодії з правоохоронними органами.

Повну перевірку всіх операцій, які здійснюють суб'єкти підприємницької діяльності, що відповідно до чинного законодавства надають фінансові послуги, здійснити неможливо. Ідеться про перевірку тих операцій, які мають особливі відмінності від аналогічних операцій, що зазвичай здійснюються фінансовими посередниками. У ст. 15, 16 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» передбачено перелік фінансових операцій, що підлягають обов'язковому та внутрішньому фінансовому моніторингу.

Висновки Держфінмоніторингу України в матеріалах мають об'єктивно та обґрунтовано мотивувати підозри стосовно того, що фінансова операція здійснюється з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Таку інформацію повідомляють до МВС, СБУ, ДФС, Генеральної прокуратури України на підставі Порядку надання та розгляду узагальнених матеріалів, затвердженого наказом Міністерства фінансів України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства доходів і зборів України, від 2 грудня 2013 року № 1026/1184/739/484.

За потреби уточнення даних, наявних в отриманих матеріалах, правоохоронні органи можуть запитувати в Держфінмоніторингу України додаткову інформацію. Запити повинні містити посилання на номер і дату первинного повідомлення Держфінмоніторингу України, а також підпис посадової особи, яка відповідає за роботу служби, що направила запит. Відповідно, Держфінмоніторинг України за наявності додаткової інформації стосовно фінансових операцій готує додаткові матеріали та передає до правоохоронного органу, з якого надійшов запит.

Складність ситуації, коли рішення про відкриття кримінального провадження приймають на підставі повідомлень та узагальнених матеріалів Держфінмоніторингу України та інших органів, залежить від таких факторів:

По-перше, не завжди дані про сумнівні фінансові операції свідчать про наявність складу кримінального правопорушення легалізації (відмивання) коштів злочинного походження.

По-друге, процес здійснення фінансового моніторингу триває протягом певного часу. Інформація до Держфінмоніторингу України надходить від органів, які здійснюють попередній фінансовий моніторинг, виявлення сумнівних операцій. Така ситуація створює передумови для приховування слідів злочину, доходів, отриманих злочинним шляхом, переховування осіб, які брали участь у вчиненні злочину. Нерідко правоохоронні органи стикаються із ситуацією, коли особи, які брали участь у вчиненні легалізації шляхом перерахування коштів за межі України, також знаходяться за кордоном.

По-третє, процес збирання первинних матеріалів потребує наявності інформації про окремі фінансові операції (рух грошових коштів на розрахунковому рахунку, рух коштів на кореспондентських рахунках банків нерезидентів).

Виконання завдань у контексті цієї ситуації полягає в комплексному застосуванні можливостей контролюючих і правоохоронних органів щодо:

- збирання первинних матеріалів органом досудового розслідування (опитування; витребування документів обліку суб'єктів підприємництва; направлення запитів; використання даних автоматизованих інформаційно-пошукових систем; використання матеріалів ОРД; отримання інформації, що містить банківську таємницю);

- призначення документального дослідження діяльності суб'єктів підприємництва (документальної ревізії, перевірки).

Зазначені заходи передусім мають на меті отримання даних про обставини одержання доходу злочинного походження та механізм його подальшої легалізації.

Джерелом отримання інформації про факти легалізації (відмивання) коштів злочинного походження є матеріали документальної перевірки (ревізії) фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємництва²⁸.

Ця ситуація означає тим, що першочерговим чинником отримання фактів легалізації коштів злочинного походження

²⁸ Лисенко В. В. Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом. Особливості початкового етапу розслідування. *Прокуратура, людина, держава*. 2005. № 2 (44). С. 67.

стають матеріали документального дослідження діяльності суб'єктів підприємництва (планова чи позапланова перевірка). У такому разі може бути встановлено спочатку факти отримання доходу злочинного походження, проведено аналіз руху грошових коштів чи майна та з'ясовано обставини легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом. Інколи виникають ситуації, коли спочатку під час документального дослідження встановлюють дані, які свідчать про можливість легалізації коштів злочинного походження, а потім (під час збирання матеріалів) встановлюють обставини вчинення предикатного злочину.

Джерелом отримання інформації про факти легалізації (відмивання) коштів злочинного походження є надходження заяв і повідомлень громадян чи засобів масової інформації.

Також виділяють слідчі ситуації залежно від обсягу наявної в розпорядженні слідчого інформації щодо суб'єкта легалізації, а саме:

1) ситуації залежно від відношення суб'єкта легалізації до предикатного злочину:

- легалізацію доходів злочинного походження здійснює особа, яка вчинила предикатний злочин;

- легалізацію доходів злочинного походження здійснює особа, яка була співучасником предикатного злочину;

- легалізація здійснюється із злочинними доходами, одержаними іншими особами;

2) ситуації залежно від обсягу інформації щодо особи суб'єкта легалізації:

- особу, яка здійснила легалізацію, відомо;

- особу, що вчинила легалізацію, не встановлено;

- особу, яка здійснила легалізацію, невідомо, проте є ознаки, що вказують на коло осіб, які можуть бути причетні до легалізації.

3) ситуації залежно від ролі особи в механізмі легалізації:

- у механізмі легалізації використано підприємство, де суб'єкт легалізації є посадовою особою (директор, головний бухгалтер);

- у механізмі легалізації використано фіктивне підприємство або підставну фізичну особу;

– у механізмі легалізації використано осіб, для яких легалізація є професійним видом діяльності (адвокати, брокери, бухгалтери);

4) ситуації залежно від обізнаності суб'єкта легалізації:

– суб'єкт легалізації має фахові знання та навички в галузі економіки й менеджменту;

– суб'єкт легалізації використовує як консультанта (співучасника) особу, обізнану в галузі економіки й менеджменту.

Відокремлення грошових коштів або іншого майна від злочинних джерел і надання їм ознак законного походження з криміналістичної точки зору може сприйматися як ознака завершеності механізму легалізації. З цієї причини доцільно виділяти такі слідчі ситуації залежно від ступеня завершення легалізації:

– легалізація має завершену форму;

– легалізацію виявлено на одному з етапів її реалізації.

Характерною ознакою вже завершеної форми легалізації є занадто складний, заплутаний, а інколи навіть не доступний перевірці механізм утворення кримінальних коштів, що легалізуються. Цій ситуації притаманні такі сліди приховування легалізації, як відсутність первинних документів, наприклад, тих, що підтверджують укладання того чи іншого правочину, або, навпаки, наявність підроблених документів чи заплутаного характеру ведення бухгалтерського обліку.

Якщо ж легалізацію виявлено на одному з етапів її реалізації, то характерною для неї є наявність значно меншої кількості ознак щодо її приховування, що дає змогу документально підтвердити механізм легалізації, встановити джерела походження кримінальних доходів, висунути версії щодо способу та суб'єкта легалізації.

Для організації розслідування легалізації доходів, отриманих від протиправної діяльності, особливого значення набуває інформація щодо способу готування, учинення та приховування злочину. Причому слід ураховувати те, що можливість розпізнати застосування того чи іншого способу легалізації залежить передусім від ступеня його складності. Зокрема, залежно від ступеня складності способу легалізації виокремлюють такі слідчі ситуації:

– легалізацію здійснено з використанням простого способу;

– легалізацію здійснено з використанням ускладненого способу.

Як свідчить аналіз матеріалів практики, кримінальні провадження цієї категорії відкривають за матеріалами:

– різних перевірок, аналізу суміжних злочинів, пов'язаних із легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом;

– оперативних розробок підрозділів СБУ, податкової міліції та Національної поліції України.

У першому випадку матеріали надходять від підрозділів Департаменту захисту економіки та підрозділів по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю органів Служби безпеки України. Слідчий разом з оперативним підрозділом розробляє план реалізації матеріалів і відкриття провадження.

У другому випадку наявна майже аналогічна ситуація, коли оперативні підрозділи здійснюють оперативно-розшукові заходи за фактами виявлення ознак легалізації або проводять перевірку за повідомленнями, заявами. Зібрані матеріали надають слідчому, який відкриває кримінальне провадження та розпочинає розслідування. Складається план реалізації оперативних матеріалів і розробляються тактичні операції, наприклад, «Затримання на гарячому», «Одночасне вилучення незаконного прибутку в декількох осіб», «Обшук робочого місця та затримання», «Арешт рахунків у банках», «Одночасне вилучення документів у відповідних установах» тощо.

Механізм легалізації як складний ланцюг взаємодії різних осіб та установ, що залежить від періоду легалізації, характеру тактичної операції та її ознак. У кожному з випадків взаємодіють два суб'єкти:

а) злочинець – власник брудних грошей, що має намір легалізувати злочинно здобуті кошти;

б) співучасник – державний службовець, службова особа фінансово-кредитної установи, тобто особа, що безпосередньо здійснює легалізацію за визначену винагороду, тобто корупціонер.

Згідно зі схемою «злочинець – співучасник-корупціонер», на початку кримінального провадження за фактом легалізації

(відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, виникають такі три слідчі ситуації.

Перша ситуація означена наявністю інформації про факти й ознаки легалізації: злочинця встановлено (його затримано на гарячому або визначено за результатами перевірки, ревізії), встановлено злочинно здобутий прибуток – кошти, майно, але невідомими залишаються безпосередній виконавець (співучасник) і спосіб легалізації.

У першій слідчій ситуації під час затримання злочинця на гарячому, висування слідчих та оперативних версій максимально прив'язують до конкретних сфер фінансової, підприємницької та економічної діяльності злочинця. Мета висування версій – з'ясувати місце зберігання доходів, одержаних злочинним шляхом, установлення зв'язків із корупціонерами.

Версії будують за двома напрямками:

- щодо суб'єкта – співучасника легалізації;
- про спосіб легалізації, встановлення механізму його вчинення та осіб, які беруть участь у цих протиправних діях.

Під час відпрацювання першого напрямку, коли підозрюваного затримано на гарячому, а співучасник легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, залишається невідомим, висувають три версії:

- чи є затриманий злочинцем та чи є виявлені в нього кошти (майно, коштовності, цінні папери) такими, що здобуті злочинним шляхом (чи не приховують їх від обліку й оподаткування);

- хто є посередником, який безпосередньо здійснює фінансові махінації з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом;

- можливо, підозрюваний не злочинець, а виявлені доходи є законною власністю фізичної чи юридичної особи.

Якщо підозрюваний – юридична особа, то окремі версії бажано будувати залежно від структури підприємства, господарських зв'язків (внутрішніх і зовнішніх), фінансового положення, наявності представництв, філій, дочірніх підприємств.

Особливого значення набувають версії, спрямовані на одержання інформації про те, хто є засновником (можливо, підозрюваний – це лише співучасник, член злочинної групи), а також хто володіє контрольним пакетом акцій (зазвичай

власники таких пакетів і є керівниками юридичних осіб, що найчастіше фігурують як підозрювані).

У межах відпрацювання другого напрямку (встановлення способу й механізму легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом) версії будують щодо схеми фінансової операції та руху коштів. З'ясовують установу й особу, що відділили частину коштів від приховуваного джерела, а також визначають, якими документами та ким це оформлено. Потім спостерігають за рухом коштів, які відмивають, через систему фінансово-банківських установ.

Окремі версії можуть бути побудовані за суб'єктом і способом легалізації, наприклад, з огляду на те, чи є менеджер і головний бухгалтер банку співучасниками у виконанні фінансової операції; яку роль вони відігравали у відмиванні злочинно здобутих коштів; у який спосіб здійснено фінансову комбінацію; хто ще залучений до цього процесу.

Остання версія спрямована на встановлення свідків. Допит свідків має певні особливості, оскільки вони нерідко не бажають повідомляти об'єктивну інформацію про способи легалізації, у яких вони брали участь як працівники державної чи комерційної установи. Тому допит необхідно проводити, використовуючи факти, документи, оперативні дані, отримані під час слідства. Традиційний прийом встановлення психологічного контакту в таких випадках майже не спрацьовує. Необхідним є пред'явлення доказів так само, як це рекомендовано під час допитів підозрюваного.

Друга ситуація характеризується наявністю незаконних операцій легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, у визначеній фінансово-кредитній або господарюючій структурі, але невідомі джерело брудних грошей та їхній власник-злочинець.

Друга слідча ситуація – діаметрально протилежна першій. Тут відомий співучасник легалізації (посередник), оскільки його затримано на гарячому, під час виконання незаконних фінансових операцій, які виявлені під час ревізії або перевірки контрольно-ревізійною установою. Крім цього, наявні відповідні документи щодо факту фінансового зловживання.

У такому разі передусім з'ясовують: чи є виявлена незаконна операція легалізацією (відмиванням) доходів,

одержаних злочинним шляхом (чи це помилка); хто є замовником, тобто хазяїном доходів, які легалізують.

Кримінальне провадження в цій ситуації зазвичай відкривають за матеріалами перевірок, тому розслідування починається з вивчення документообігу та встановлення схеми його руху, тобто визначення місць перебування документів, що фіксують незаконну фінансову операцію. Отже, первинними слідчими (розшуковими) діями є обшук з метою вилучення документів, їхній огляд і вивчення. Іноді вилучені документи стосуються певного проміжку часу. Така тактика ускладнює роботу судово-бухгалтерських та інших досліджень, адже потребує чимало зусиль і коштів. У цих випадках, готуючись до обшуку та вилучення, варто запросити фахівців і скласти схему руху фінансових документів, що відображають конкретну операцію, встановити місця перебування (збереження) документів і лише після цього зробити одночасне вилучення необхідних документів. На підприємстві й в установі призначають ревізію (позапланову документальну перевірку), іноді з повним відновленням бухгалтерського обліку. Причому призначають судово-бухгалтерські чи економічні експертизи, а в разі виявлення в документах виправлень, підробок, матеріальної чи інтелектуальної підробки – відповідні криміналістичні експертизи. Можуть також проводити затримання підозрюваних, обшук на робочих місцях і за місцем проживання підозрюваних.

Таким чином, для першої та другої слідчих ситуацій характерними слідчими (розшуковими) діями є: затримання, обшук, допит, огляд, проведення ревізії (документальних перевірок), судових експертиз.

Третя ситуація виникає, коли наявна інформація про факти легалізації, (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, відомий співучасник-корупціонер, але невідомі інші особи, які беруть участь у цьому способі відмивання грошей.

Третя слідча ситуація є найбільш прийнятною, коли відомий злочинець-посередник, але не цілком відомі способи легалізації, коло осіб, що беруть участь у ній, розмір і походження джерел брудних грошей. Своєчасне вилучення документів та робота з ними є типовою рисою розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Тут треба зважати на те,

що легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, може здійснюватися шляхом укладання та виконання інших цивільних угод, коли одна угода завуальовує іншу, що приховує справжні наміри сторін. Зовні це може мати вигляд укладання договорів дарування, позики, зберігання, купівлі-продажу тощо. У цій ситуації слід вилучати всі документи, що стосуються угоди, та окремо допитувати не лише учасників угоди, а й усіх осіб, які брали участь у її оформленні.

Легалізацію може бути вчинено в спосіб, не пов'язаний з отриманням прибутку як основної мети. Ці протиправні дії можуть відбуватися шляхом спрямування коштів на благодійні цілі, охорону здоров'я, розвиток спорту, захист прав, законних інтересів, інших нематеріальних потреб громадян для досягнення певних благ. Заснування різних благодійних фондів – один із поширених способів легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Під час розслідування легалізації такого типу слід звернути увагу на дві особливості: а) розшук і забезпечення збереження майна, здобутого шляхом оформлення цивільних угод, для наступної його конфіскації; б) застосування заходів цивільно-правового характеру щодо визнання угод недійсними.

Першочергові та подальші слідчі (розшукові) дії під час розслідування злочинів, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, проводять з дотриманням рекомендацій криміналістичної тактики. Слідчий використовує всі вербальні й невербальні тактичні заходи, які були розглянуто вище. Водночас окремі слідчі (розшукові) дії вирізняються певними особливостями, зокрема затримання, допит, огляд і попереднє дослідження документів.

Ретельна підготовка до затримання і повторна перевірка фактичних матеріалів нададуть можливість слідчому уникнути необґрунтованих затримань. Раптовість затримання спрацьовує, коли підготовку та перевірочну діяльність здійснюють приховано оперативними засобами, з документуванням (фото, відео- і звукозаписом) фактів злочинної діяльності.

Нерідко розслідування починають із допиту свідків, котрих уже встановлено в межах кримінального провадження за фактами вчинення злочинних діянь, які передували легалізації (корупція, незаконне заволодіння чужим майном тощо). Це дає

змогу виявити не лише злочинні зв'язки і механізм легалізації, а й нових свідків. Допит останніх спрямований на встановлення безпосереднього предмета легалізації, його виду та стану, способу легалізації, осіб, долучених до злочинної фінансово-господарської операції, їхнього способу життя, майнового стану, наявності зв'язків з особами з державних структур тощо.

Негайно допит підозрюваних варто проводити лише під час затримання на гарячому. В інших випадках не слід поспішати, оскільки без зібраних доказів щодо винності певної особи важко одержати об'єктивні показання. Готуючись до допиту підозрюваного, слідчий має зібрати достатню кількість оперативної інформації, задокументованої фото-, звукозаписом, відеозйомкою, забезпечивши базу показань свідків. Лише за таких умов можна здійснювати допит.

Якщо вилучення певних фінансово-господарських документів у багатьох випадках – початок розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, то слідчий огляд документів є важливою наступною слідчою (розшуковою) дією. Огляд супроводжується попереднім дослідженням документів із застосуванням технічних засобів та за участі фахівців: криміналіста, бухгалтера, економіста. Зокрема, фахівець-криміналіст має дослідити документи та встановити наявність технічних підробок, виправлень, невідповідність реквізитів (штампів, печаток) джерелу документа. Таким чином, внаслідок огляду і попереднього дослідження відповідних документів слідчий готує необхідні документи для призначення різних судових експертиз.

Відповідно до особливостей відкриття кримінальних проваджень щодо фактів легалізації відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, і певних слідчих ситуацій, розслідування починається з аналізу структури підприємства (організації, установи), його виробничої, економічної та фінансової діяльності, виявлення мережі документообігу і встановлення місць перебування документів для їхнього вилучення.

З цією метою допитують свідків, підозрюваних; здійснюють вилучення документів, обшуки на робочих місцях підозрюваних; проводять огляд документів, їхнє слідче дослідження; проводять ревізії, судові економічні та криміналістичні експертизи.

Водночас у межах співпраці з оперативними підрозділами щодо збору відсутнього матеріалу про підтвердження вини певних осіб у легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, слідчий надає їхнім працівникам окремі доручення.

Зібраний під час перевірки заяв, повідомлень матеріал дає змогу визначити загальний напрям розслідування, сформулювати слідчі версії, передусім за характером слідчих ситуацій.

2.3. Особливості проведення окремих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та експертиз

Розслідування будь-якого злочину передбачає планування цього процесу. У криміналістичній літературі зазначено, що планування розслідування є основним методом організаційно-управлінської діяльності в кримінальних провадженнях. За своїм змістом і функціями планування – це складний процес визначення шляхів, способів, засобів, сил і строків успішного досягнення заздалегідь поставленої мети.

Теоретики акцентують на тому, що від початку розслідування певних категорій злочинів слід доручати спеціально утвореним слідчо-оперативним групам. Участь у роботі слідчо-оперативної групи є формою взаємодії правоохоронних органів. Під час розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, формування цієї групи є обов'язковим²⁹.

Членами слідчо-оперативної групи можуть бути відповідні фахівці: представники служби банківського нагляду Національного банку України, ДФС України.

Слідчо-оперативну групу слід формувати з фахівців, які здійснюватимуть перевірку (ревізорів, інспекторів). Вони мають володіти методами перевірки: касового залу, операційної (оборотної) каси, сховища грошей і цінностей; операційного залу; бухгалтерії (у тому числі внутрішньої); пунктів обміну валют; активних та пасивних операцій, послуг; автоматизованої системи обробки інформації; кредитних і депозитних операцій;

²⁹ Варцаба В. М. Особливості планування розслідування злочинів, учинених організованою злочинною групою. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 2. С. 197–201.

здійснення операцій з цінними паперами та формування статутного фонду; здійснення валютних операцій; кадрової роботи; юридичної служби; внутрішньої аудиторської служби. Також ці фахівці мають володіти методикою оцінки й аналізу:

а) фінансових звітів банку (шляхом вивчення фінансових показників);

б) стратегії управління активами й пасивами;

в) політики управління ліквідністю та резервами.

Ефективність розслідування легалізації (відмивання) злочинних доходів залежить від успішної реалізації таких задач:

– виявлення фінансових операцій та інших угод, спрямованих на легалізацію (відмивання) злочинних доходів;

– доказування конкретних фактів легалізації (відмивання) злочинних доходів;

– доказування злочинного джерела походження грошових коштів;

– розшук, арешт, конфіскація злочинних доходів;

– виявлення і доведення раніше невідомих фактів та епізодів злочинної діяльності щодо легалізації (відмивання) доходів;

– розширення доказової бази шляхом організації та здійснення оперативного супроводу всього процесу розслідування³⁰.

Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, як і розслідування будь-яких злочинів, учинених злочинними організаціями, передбачає проведення відповідних слідчих (розшукових) дій чи тактичних операцій як засобів впливу на ситуації, що виникають. Ідеться, зокрема, про такі слідчі (розшукові) дії, як обшук, тимчасовий доступ до речей і документів, втручання у приватне спілкування, допит підозрюваних, допит свідків, ревізії, судові експертизи. Причому своєрідність тактики проведення зазначених слідчих (розшукових) дій полягає в тому, що здебільшого процес розслідування легалізації відбувається паралельно з розслідуванням предикатного злочину. Це вимагає

³⁰ Александрова И. Л. Особенности производства обыска (выемки) при расследовании легализации (отмывания) преступных доходов. *Российский следователь*. 2005. № 4. С. 3–6.

від слідчого застосування комплексного підходу як до організації розслідування загалом, так і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій зокрема.

Першочерговими слідчими (розшуковими) діями під час розслідування кримінального провадження цієї категорії мають бути перевірки (обшуки приміщень) банку та конвертаційного центру, накладення арешту на рахунки буферних і фіктивних підприємств, допити свідків, перевірки (обшуки приміщень) підприємств-клієнтів (контрагентів) тощо. Головною метою проведення цих слідчих (розшукових) дій має бути здобуття документального підтвердження кожної фінансової чи господарської операції, пов'язаної з відмиванням злочинно здобутих коштів та проведеної від імені або за участі буферного чи фіктивного підприємства, а також блокування грошових коштів як на поточних рахунках цих підприємств, так і готівкових коштів, що мають бути знайдені та вилучені у приміщенні конвертаційного центру.

Перед проведенням зазначених слідчих (розшукових) дій необхідно скласти детальний план, у якому передбачити одночасне здійснення перевірок (обшуків) як в установі банку, так і в конвертаційному центрі (без конкретизації дати, часу та місця їх проведення).

Обшук і тимчасовий доступ до речей і документів за цією категорією злочинів належать до першочергових слідчих (розшукових) дій, оскільки своєчасно проведені обшук та тимчасовий доступ до речей і документів, а також якісна робота з документами є найважливішою особливістю розслідування легалізації (відмивання) злочинних доходів.

Головним завданням проведення обшуку як всіх етапах розслідування злочинів зазначеної категорії є виявлення та вилучення предметів і документів, які мають значення для кримінального провадження.

Для досягнення поставлених задач важливе значення має підготовка до проведення обшуку. У процесі підготовки учасники цієї слідчої (розшукової) дії мають бути ознайомлені з цілями обшуку, зовнішнім виглядом розшукуваних предметів, якщо це документи, то знати їх орієнтовний зміст.

Об'єктами обшуку в провадженнях про легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, є:

- місця роботи й проживання підозрюваних осіб та їх співучасників;

- інші приміщення, транспортні засоби, що належать вказаним особам³¹.

Необхідною умовою ефективного обшуку є якісна оперативна інформація, у якій можуть бути дані про:

- час появи в приміщенні розшукуваних об'єктів;
- місце їх знаходження;
- їхні прикмети, упаковку;
- час переміщення.

Під час обшуку виявленню та вилученню підлягають:

- документи, які відображають законодавчі, нормативно-розпорядчі положення, що регламентують діяльність організацій державної та недержавної форм власності;

- установчі документи (статут, установчий договір, протоколи зборів вкладників, реєстраційне свідоцтво, ліцензія на заняття певним видом діяльності);

- бухгалтерсько-облікові документи (первинні облікові документи, головна книга чи обліковий баланс, журнали, ордери, відомості, реєстр, інвентаризаційні описи);

- страхові документи (страховий поліс, страховий сертифікат, рахунок страховика);

- документи органів державного контролю, на які покладено обов'язок щодо забезпечення законності діяльності контролюючих організацій;

- грошові кошти та інше майно, здобуте злочинним шляхом;

- документи, що підтверджують право власності на майно;

- предмети й документи, які можуть містити сліди легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або мають інше значення для провадження (наприклад, банківські пластикові картки, платіжні квитанції);

- комп'ютери, периферійні пристрої до них, електронні носії інформації.

³¹ Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Харків, 2005. С. 100.

Подальший перелік розшукуваних документів і предметів визначають залежно від:

- 1) специфіки діяльності ділового підприємства;
- 2) способів легалізації злочинних доходів;
- 3) обраного слідчим напрямку пошуку підозрілих фінансових операцій та угод, а саме:

- виявлення поточних фінансових операцій щодо легалізації (відмивання);

- виявлення та відновлення завершених фінансових операцій із легалізації;

- встановлення факту отримання та витрачання певною особою фінансових надходжень від злочинної діяльності.

Майже в кожному кримінальному провадженні цієї категорії злочинів вилучають електронні носії інформації. Вилучення таких доказів для виявлення інформації та запобігання її автоматичному знищенню необхідно здійснювати за обов'язкової участі спеціаліста. Так, інформація, що зберігається на жорсткому диску комп'ютера, може бути знищена автоматично під час розкриття кожуха комп'ютера, відкриття кімнати, у якій знаходиться комп'ютер, та за інших обставинах. Після вилучення комп'ютерної техніки, огляду інформації на електронних носіях доцільно доручити спеціалісту обстежити стан файлів або призначити судову комп'ютерно-технічну експертизу.

Тимчасовий доступ до речей і документів проводять у відповідних установах, організаціях, підприємствах з метою вилучення документів – носіїв слідів легалізації.

Об'єктами здійснення тимчасового доступу до речей і документів та, відповідно, виїмки є:

- банківські установи, у яких відкрито рахунки юридичних і фізичних осіб, яких залучали до легалізаційних схем і через які проходили відмиті грошові кошти. Ідеться про особові справи клієнтів, квитанції на внесення готівки, документи, що відображають рух коштів рахунками, наприклад, документи щодо перерахування з відділення Державного казначейства грошових коштів на рахунок суб'єкта підприємницької діяльності в разі відшкодування із бюджету податку на додану вартість або документи, які свідчать про

перерахування грошових коштів на адресу фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності;

- державні органи, які здійснювали реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, видавали відповідні ліцензії, дозволи, у тому числі на участь у приватизаційних аукціонах, тендерах. Це копії паспортів для засновників фізичних осіб і свідоцтв про державну реєстрацію для засновників юридичних осіб, заявки з додатками до них;

- органи й особи, що реєстрували відповідні операції з майном, яке легалізували (нотаріуси, бюро технічної інвентаризації, підрозділи державної автомобільної інспекції);

- фіскальні (податкові) органи відповідного регіону (з метою вилучення звітних документів та документів на отримання певних пільг, відшкодувань);

- регіональні митниці (з метою вилучення документів, що підтверджують факт здійснення експортно-імпортних операцій конкретного товару (продукції) суб'єктом господарської діяльності);

- біржі, інвестиційні компанії, благодійні фонди, інші комерційні структури, що були долучені до легалізації злочинних доходів з метою вилучення документів, які відображають характер і зміст здійснених фінансово-господарських операцій.

Для того, щоб вилучення було найбільш ефективним, цілеспрямованим і не було пов'язане із суцільним вилученням усіх документів, що значно ускладнює подальше призначення та проведення судово-бухгалтерської експертизи, слідчому необхідно вивчити документообіг підприємства, тобто визначитись стосовно характеру й місцезнаходження документів, які стосуються сумнівної фінансової операції. Так, під час підготовки до цих дій він може, заручившись допомогою фахівців, скласти схему руху фінансових документів, що відображають конкретну операцію або призначити документальну перевірку (ревізію) для перевірки правильності ведення бухгалтерського обліку вказаним суб'єктом господарської діяльності.

Крім того, слід урахувати, що документи (фінансові, цивільно-правові), які підлягають вилученню, зовні можуть складати враження цілком законних. Проте укладання одних

правочинів (дарування, позики, позички, купівлі-продажу) може маскувати інші, а їх зміст – свідчити про приховування справжнього наміру сторін, наприклад, коли в договорах наявні відкладені або скасовані умови. Ось чому необхідно вилучати повний пакет документів, що стосуються правочину, та окремо допитувати не лише його учасників, а й усіх осіб, які брали участь у його оформленні.

Допит як найбільш інформативну слідчу (розшукову) дію початкового етапу розслідування легалізації проводять з метою отримання свідчень від підозрюваних, тобто осіб, які безпосередньо здійснили легалізацію, а також широкого кола свідків:

- осіб, які брали участь у вчиненні предикатного злочину, але не є співучасниками легалізації злочинних доходів;

- осіб, які хоча й виконували операції з легалізації, але не усвідомлювали злочинну природу походження майна чи коштів, з якими здійснювались фінансові операції або укладались цивільно-правові правочини;

- осіб, яким відома будь-яка інформація щодо обставин легалізації та суб'єкта легалізації.

Тактика допиту підозрюваного, зокрема його предмет, залежить від того, до якої категорії належить допитуваний. До першої категорії належать особи, що здійснюють легалізацію своїх злочинно здобутих доходів. Другу категорію становлять особи, які здійснюють легалізацію чужих злочинних доходів, тобто надають допомогу власникам цих злочинних доходів у перериванні безпосереднього зв'язку між цими доходами та злочином, унаслідок учинення якого вони утворились, маскуванні слідів цього злочину та подальшому введенні злочинних доходів у легальний цивільно-правовий обіг з метою остаточного надання їм видимості законно отриманих. У підозрюваних осіб другої категорії, крім обставин безпосереднього здійснення легалізації, з'ясовують питання щодо каналів надходження злочинних капіталів, характеру стосунків із власником цих капіталів, умов, за яких здійснюються операції з легалізації (час, місце, юридичні та фізичні особи, що задіяні в легалізації, сума винагороди за проведені операції), наявність корумпованих зв'язків з працівниками правоохоронних органів, органів державної влади та управління, депутатським корпусом та ін.

Зважаючи на те, що в цих провадженнях осіб підозрюють у вчиненні декількох (щонайменше двох) кримінальних правопорушень (пов'язаного з легалізацією та предикатного), підхід до допиту має бути комплексним.

Крім цього, слід урахувувати, що підозрювані здебільшого мають спеціальну освіту (фінансову, економічну, юридичну, технічну тощо), досвід роботи в комерційних та фінансових установах, знають усі особливості й вади нормативного регулювання бухгалтерського обліку, податкової звітності, банківської справи, технологій здійснення фінансово-господарської діяльності, документообігу, порядку обліку та контролю. У зв'язку з цим ще на стадії досудового розслідування слідчий, прокурор, виконуючи свої повноваження, повинен володіти відповідними знаннями, специфічною термінологією, бути обізнаним про конкретну схему здійснення легалізації, а за необхідності – отримати рекомендації фахівців з відповідних питань.

Оскільки цей вид злочину вчиняють переважно в складі злочинної організації, то для проведення допиту підозрюваного має значення вивчення особистості допитуваного. Правильному вирішенню тактичних задач під час проведення допиту підозрюваного організатора злочинного формування, активних і менш активних учасників організованої злочинної діяльності передусє з'ясування ознак, які характеризують особистість (вік, освіта, займана посада, на якій ланці перебуває в злочинній організації, доля із загального злочинного прибутку). Слід урахувувати, що керівне ядро, організатор злочинного формування – це особи, які мають авторитет у суспільстві у зв'язку зі службовим становищем, удаваним спонсорством тощо³².

Слідчі не завжди виявляють усіх учасників організованої групи. Нерідко до відповідальності притягують другорядних осіб, а не організаторів злочинної діяльності. Розслідування вказаної групи злочинів варто проводити слідчо-оперативною групою, у якій кожного слідчого закріплено за конкретним підозрюваним – членом злочинної організації.

³² Корж В. П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности. Харьков, 2002. С. 280–283.

Під час проведення допиту підозрюваного необхідно з'ясувати обставини, пов'язані з учиненням легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, з формуванням злочинного угруповання, кількістю учасників та функціями, які виконує кожний із них. Під час проведення допиту слідчий має встановити такі обставини:

- склад злочинної організації, її функціональні ролі; хто є ініціатором створення злочинної організації та її керівником; хто з учасників належить до керівного складу злочинної організації;

- протягом якого часу функціонувала злочинна організація; коли кожен член формування увійшов до кримінального колективу і скільки часу перебував у його складі; як між собою були пов'язані члени злочинного формування; чи було розроблено спеціальний план захисту від викриття і хто його розробляв, у чому конкретно цей план полягав; чи існував зв'язок з корумпованими працівниками органів влади та управління та в чому він конкретно полягав;

- хто розробляв кримінальну технологію вчинення легалізації (відмивання) доходів; хто обирав об'єкт злочинного посягання, хто розробляв план вчинення злочину та здійснював підготовчі заходи, у тому числі розподіляв ролі, навчав прийомам учинення злочину та способам їх приховування; хто розробив загальну лінію поведінки на слідстві, у разі розкриття протиправної діяльності, кому та які саме давали поради; хто розподіляв злочинні доходи та як їх легалізовували (відмивали);

- у чому саме полягав план підготовки вчинення злочину та його спосіб; як та хто вивчав обстановку вчинення злочину; чи використовувалась існуюча обстановка або корумповані чиновники створювали сприятливі умови для проведення злочинної акції; які перепони було виявлено під час підготовки до злочину та як їх було подолано;

- які встановлено взаємовідносини в злочинній організації, чи наявні конфлікти між членами формування.

Застосування тактичних прийомів під час допиту підозрюваних залежить від займаної ними позиції. Як показує практика, на початковому етапі розслідування підозрювані – члени злочинного формування – зазвичай відмовляються давати будь-які свідчення чи повідомляють неправдиві відомості. Під

час допитів членів організованого формування доречно застосовувати відеозапис як доказовий засіб фіксації перебігу та результатів допиту.

Коло осіб, які можуть бути свідками у вказаній категорії кримінальних проваджень, залежить від конкретних обставин, зокрема від виду вчинення фінансової операції чи укладеної угоди, пов'язаної з легалізацією незаконно отриманих коштів або майна.

Для цієї категорії проваджень важливе значення має порядок допиту свідків. Процесуальний статус свідків можуть мати особи, які фактично виконували операції з легалізації, але не усвідомлювали, що їх використовують у злочинній діяльності. Такими свідками можуть бути працівники банківських та інших фінансових установ, через які здійснювали операції з коштами, походженню яких надавали вигляду законного. Вони можуть пояснити обставини й особливості відкриття рахунків та руху коштів на них.

Нотаріуси, державні реєстратори, ріелтори, адвокати, представники юридичних фірм, аудитори – особи, які брали участь у підготовці, укладанні та реєстрації правочинів з майном незаконного походження або надавали клієнтам допомогу щодо планування чи проведення операцій із цим майном, можуть пояснити обставини здійснення вказаних операцій та повідомити інформацію про їх учасників (за виключенням інформації, розголошувати яку заборонено відповідним законом).

Працівників державних органів необхідно допитати про дотримання вимог чинного законодавства та порядок реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності; підставних осіб, зареєстрованих як засновників або керівників підприємств – про осіб, з чиєї ініціативи вони погодилися обійняти посади, умови укладання цих угод та їх участь у діяльності суб'єкта господарювання.

Працівники митних органів можуть надати пояснення про обставини оформлення митних декларацій щодо здійснення зовнішньоекономічних операцій.

Працівники ДФС України можуть повідомити про обставини оформлення звітних документів і документів на одержання певних пільг, відшкодувань тощо.

Працівникам контролюючих органів доцільно поставити запитання щодо обставин виявлення сумнівних фінансових

операцій чи укладених правочинів, поведінки осіб, долучених до цих дій.

Крім указаних осіб, як свідків може бути допитано родичів, знайомих, друзів підозрюваних. Свідки з-поміж родичів, близьких, знайомих підозрюваних на запитання прокурора можуть повідомити про наявність в останніх нерухомого та рухомого майна, предметів розкоші, де і коли вони придбані, на які кошти.

Розглянемо специфіку допиту свідків залежно від сфери легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом³³.

1. Особливості допиту свідків під час легалізації у сфері банківської діяльності.

Якщо легалізацію злочинних доходів учинено у сфері банківської діяльності, необхідно з'ясувати:

- реквізити клієнта – юридичної чи фізичної особи, з яким спілкувалися працівники банку;
- хто у банку здійснював операції з його коштами, які саме операції проходили по рахунку, їх обґрунтування;
- які документи оформляли та де вони знаходяться;
- чи допускалися порушення порядку банківських операцій.

Під час допиту працівників організації, рахунки якої використовували для переміщення коштів, отриманих унаслідок злочинної діяльності, з'ясовують:

- час заснування організації, види її діяльності;
- особи директора та головного бухгалтера, чи вони фактично займалися цією діяльністю;
- який банк обслуговує організацію;
- від кого, скільки і у зв'язку з чим на рахунок організації надходили кошти та на які рахунки їх перераховували;
- чи отримували гроші готівкою, хто її перевозив або забирав тощо.

В осіб, які виконують технічні функції (секретарі, водії, кур'єри), з'ясовують:

- взаємовідносини між керівниками організації з представниками інших фірм і установ, їх коло;

³³ Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Харків, 2005. С. 101.

– які документи технічні працівники оформляли, доставляли, чи були відмінності під час роботи з окремими документами.

Особи, зареєстровані як засновники чи керівники підприємств (підставні особи), мають пояснити:

- хто запропонував їм провести ту чи іншу операцію;
- на яку суму оформлялися документи, хто в цьому брав участь, кому передавали кошти і за яких обставин.

Співучасники (виконавці, співвиконавці) предикатного правопорушення можуть свідчити про такі обставини:

- яким є походження та розмір легальних доходів, причини розбіжностей між ними (розмірами) і вартістю придбаного майна;

- які доходи отримані в результаті злочинної діяльності і кому вони передані;

- обставини вчинення фінансових операцій і угод з такими доходами;

- які особи брали участь у вчиненні цих угод;

- які документи при цьому склалися;

- кому належить суб'єкт господарювання, рахунки якого використовувались для перерахування отриманих коштів, склад його засновників;

- які кредитні установи використовувались для перерахування коштів по рахунках фірм;

- яке майно чи цінні папери було придбано підозрюваними, чи відкриті рахунки, коли, що було джерелами утворення доходів.

У тому випадку, якщо учасником легалізації був працівник банку (який безпосередньо здійснював фінансову операцію, акцептував її або проводив моніторинг конкретного виду операції, топ-менеджер, який надавав вказівки безпосереднім виконавцям на проведення операцій із легалізації доходів, керівник банку, який згідно зі службовими обов'язками має контролювати правомірність здійснення фінансових операцій та інші), у нього додатково з'ясовують:

- з яких причин він, оформляючи банківську операцію, допустив порушення;

- хто з керівників банку знав про них;

- яку винагороду він за це отримав;

– чи характерні ці порушення для його роботи загалом тощо.

2. Особливості допиту свідків під час легалізації з використанням фіктивного підприємництва.

За наявності ознак фіктивності підприємства його працівників допитують з таких питань:

– у чому полягала діяльність керівництва;

– хто встановлював порядок здачі та прийому грошових коштів;

– у яких банківських установах були розрахункові рахунки;

– хто мав право підпису на банківських та інших документах.

Працівники бухгалтерії фіктивної організації можуть повідомити про:

– джерела надходження грошових коштів;

– порядок їх оприбуткування;

– місцезнаходження документів, які відображають рух коштів;

– відповідність виробничої або торгівельної діяльності підприємства обороту фінансових активів по рахунках;

– суми оплати за перерахування легалізованих доходів через рахунки підприємства, які кошти та під яким приводом отримував підозрюваний.

Інкасаторів допитують про порядок отримання грошей для здачі в банк.

За цією категорією кримінальних проваджень виникає потреба в проведенні певних *негласних слідчих (розшукових) дій*, що передбачають втручання в приватне спілкування, а саме:

– аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України);

– арешт, огляд, виїмка кореспонденції (ст. 261, 262 КПК України);

– знаття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України);

– зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264);

Також вдаються до проведення таких негласних слідчих (розшукових) дій, як:

– обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України);

– спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України).

Загальна мета проведення таких негласних слідчих (розшукових) дій полягає в тому, щоб встановити суб'єкт злочину, тобто простежити всіх співучасників кримінального правопорушення, що розслідується.

Для проведення *аудіо-, відеоконтролю особи* згідно п. 5 ч. 1 ст. 267 КПК України, можна здійснити обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи, причетної до легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, застосовуючи таємне проникнення до них, після чого встановити технічні засоби аудіо- та відеоконтролю особи.

Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи здійснюється на підставі клопотання слідчого, узгодженого з прокурором, або клопотання прокурора до слідчого судді про дозвіл на проведення обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи з метою встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи та клопотання слідчого, узгодженого з прокурором, або клопотання прокурора до слідчого судді про дозвіл на проведення аудіо-, відеоконтролю особи у зазначених місцях.

Зазначені негласні слідчі (розшукові) дії можуть здійснюватися у:

– публічно недоступних місцях, до яких неможливо увійти або в яких неможливо перебувати на правових підставах без отримання на це згоди власника, користувача або уповноважених ними осіб (ч. 2 ст. 267 КПК України);

– житлі особи, тобто приміщенні, яке знаходиться в постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення й правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення (ч. 2 ст. 233 КПК України);

– іншому володінні особи, тобто транспортному засобі, земельній ділянці, гаражі, інших будівлях чи приміщеннях побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення, які перебувають у володінні особи (ч. 2 ст. 233 КПК України).

Згідно з ч. 3 ст. 267 КПК України, неможливо провести обстеження приміщень, які спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені відповідно до закону (приміщення з примусового утримання).

Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи може здійснювати слідчий або оперативний підрозділ за його письмовим дорученням у порядку ст. 41, 246 КПК України. За результатами її проведення, відповідно до вимог ст. 104, 106, 252 КПК України складається протокол, який з додатками не пізніше ніж через 24 год з моменту припинення цієї дії передається прокурору для подальшого збереження отриманих під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій речей і документів, які планує використовувати в кримінальному провадженні (ст. 252 КПК України).

Накладення арешту на кореспонденцію фактично полягає в затриманні установою зв'язку відправлення кореспонденції особи, причетної до легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (листів усіх видів, бандеролей, посилок, поштових контейнерів, переказів, телеграм, інших матеріальних носіїв передання інформації між особами) без її відома.

Підставою для накладення арешту на кореспонденцію є отримання достовірної інформації про те, що поштово-телеграфна кореспонденція певної особи іншим особам або інших осіб їй може містити відомості про обставини, які мають значення для досудового розслідування, або речі й документи, що мають істотне значення для досудового розслідування.

Під час здійснення зазначеної негласної слідчої (розшукової) дії слідчий може зобов'язати керівника відповідної установи здійснювати контроль і затримувати кореспонденцію особи, а також у разі затримання кореспонденції, що містить відомості, які мають значення для досудового розслідування, провести її огляд та виїмку на підставі ст. 262 КПК України, а за потреби – зняти з неї копії та отримати зразки з відповідних відправлень.

Результати накладення арешту на конкретну кореспонденцію фіксуються у відповідному протоколі з обов'язковим описанням кореспонденції та способу її збереження.

Після закінчення строку, визначеного в ухвалі слідчого судді, накладений на кореспонденцію арешт вважається скасованим, а затримана кореспонденція, яку було вилучено, підлягає відправленню адресатові.

Огляд затриманої в результаті накладення арешту кореспонденції (згідно зі ст. 261 КПК України) слідчий проводить в установі зв'язку, якій доручено здійснювати контроль і затримувати цю кореспонденцію. В огляді беруть участь представник цієї установи, а також спеціаліст (за потреби).

У присутності зазначених осіб слідчий може прийняти такі рішення:

- відкрити й оглянути затриману кореспонденцію. У разі виявлення в кореспонденції речей (у тому числі речовин), документів, що мають значення для певного досудового розслідування, слідчий у межах, визначених ухвалою слідчого судді, здійснює виїмку відповідної кореспонденції або обмежується зняттям копій чи отриманням зразків з відповідних відправлень з метою збереження конфіденційності накладення арешту на кореспонденцію;

- нанести на виявлені речі та документи спеціальні позначки, обладнати їх технічними засобами контролю;

- замінити речі й речовини, що становлять загрозу для оточуючих чи заборонені у вільному обігу, на їх безпечні аналоги.

У разі відсутності речей чи документів, які мають значення для досудового розслідування, слідчий дає керівнику або працівникам відповідної установи вказівку про вручення оглянутої кореспонденції адресату. Причому керівники та працівники установ зв'язку зобов'язані сприяти проведенню негласної слідчої (розшукової) дії та не розголошувати факт її проведення чи отриману інформацію.

За результатами проведення огляду, вилучення або затримання кореспонденції слідчий складає протокол згідно з вимогами ст. 104–107, 252, 262 КПК України. У протоколі обов'язково зазначають відомості про:

- оглянуту кореспонденцію;
- вилучену, доставлену адресатові або тимчасово затриману кореспонденцію;
- кореспонденцію, з якої знято копії чи отримано зразки,

– результати проведення інших дій, передбачених ч. 2 ст. 262 КПК України.

Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж є різновидом втручання у приватне спілкування, яке здійснюється за допомогою уповноважених оперативно-технічних підрозділів Національної поліції та органів безпеки на підставі ухвали слідчого судді та полягає в проведенні спостереження, відбору та фіксації змісту інформації, яка передається особою та має значення для досудового розслідування, а також одержанні, перетворенні та фіксації різних видів сигналів, що передаються каналами зв'язку із застосуванням відповідних технічних засобів.

Поняття та особливості транспортної телекомунікаційної мережі визначено в Законі України «Про телекомунікації». Згідно з цим Законом, транспортна телекомунікаційна мережа – це мережа, що забезпечує передавання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень та звуків або повідомлень будь-якого роду між підключеними до неї телекомунікаційними мережами доступу; телекомунікаційною мережею доступу є частина телекомунікаційної мережі між пунктом закінчення телекомунікаційної мережі та найближчим вузлом (центром) комутації виключно; пунктом закінчення телекомунікаційної мережі є місце стику (з'єднання) мережі телекомунікацій та кінцевого обладнання; кінцеве обладнання – це обладнання, призначене для з'єднання з пунктом закінчення телекомунікаційної мережі з метою забезпечення доступу до телекомунікаційних послуг (телефон, мобільний телефон, модем тощо).

Транспортна телекомунікаційна мережа – основна частина інфраструктури будь-якого оператора телекомунікації, чи то оператор традиційної телефонії, сотовий оператор, провайдер бездротового або дротового доступу до Інтернету.

В ухвалі слідчого судді про дозвіл на втручання в приватне спілкування має бути зазначено ідентифікаційні ознаки, які дають змогу унікально ідентифікувати абонента спостереження, транспортну телекомунікаційну мережу, кінцеве обладнання, на якому може здійснюватися втручання в приватне спілкування.

Отримавши ухвалу слідчого судді про дозвіл на зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, слідчий, згідно з п. 2 ч. 2 ст. 40, ст. 41, ч. 6 ст. 246, ч. 4 ст. 263 КПК України,

письмово доручає оперативно-технічному підрозділу здійснити зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж.

За результатами проведення зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж уповноважений оперативно-технічного підрозділу, який здійснював зазначену негласну слідчу (розшукову) дію, складає протокол згідно зі ст. 104–107, 252 та 265 КПК України та протягом 24 год з моменту припинення негласної слідчої (розшукової) дії повинен направити його прокурору.

Керівники та працівники операторів телекомунікаційного зв'язку зобов'язані сприяти виконанню дій зі зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, вживати необхідних заходів щодо нерозголошення факту проведення таких дій та отриманої інформації, зберігати її в незмінному вигляді (згідно ч. 4 ст. 39 Закону України «Про телекомунікації» та ч. 4 ст. 263 КПК України).

Зняття інформації з електронних інформаційних систем полягає у пошуку, виявленні та фіксації відомостей, що містяться в електронній інформаційній системі або їх частин, доступу до електронної інформаційної системи або її частини, а також отриманні таких відомостей без відома її власника, володільця або утримувача, причетного до легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Зазначену негласну слідчу (розшукову) дію здійснюють на підставі ухвали слідчого судді, якщо є відомості про наявність інформації в електронній інформаційній системі або її частині, що має значення для певного досудового розслідування та доступ до яких обмежується її власником, володільцем або утримувачем або пов'язаний з подоланням системи логічного захисту. Причому можливе попереднє обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи з дотриманням вимог ст. 267 КПК України.

Не потребує дозволу слідчого судді здобуття відомостей з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем або не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту. За таких умов складають лише протокол про зняття інформації з електронних інформаційних систем з відповідними

додатками до нього та дотриманням вимог ст. 104–107, 252 та 265 КПК України.

У клопотанні слідчого, узгодженому з прокурором, про дозвіл на зняття інформації з електронних інформаційних систем поряд із зазначенням відомостей, перелічених у ч. 2 ст. 248 КПК України, додатково має бути вказано ідентифікаційні ознаки електронної інформаційної системи.

На підставі ухвали слідчого судді про дозвіл на зняття інформації з електронних інформаційних систем слідчий, у порядку п. 2 ч. 2 ст. 40, ст. 41, ч. 6 ст. 246, ч. 4 ст. 263 КПК України, письмово доручає оперативно-технічному підрозділу проведення зняття інформації з електронних інформаційних систем.

За результатами цих дій уповноважений оперативно-технічного підрозділу, який здійснював зазначену негласну слідчу (розшукову) дію, складає протокол згідно з вимогами ст. 104–107, 252, 265 КПК України та протягом 24 год з моменту припинення негласної слідчої (розшукової) дії повинен направити його прокурору.

Спостереження як негласна слідча (розшукова) дія полягає в негласному (замаскованому) візуальному стеженні за діями особи (або групи осіб) з метою пошуку, фіксації та перевірки під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину відомостей про особу (осіб) та її (їх) поведінку або тих, з ким ця особа (особи) контактує, або певної речі чи місця у публічно доступних місцях з використанням або без використання відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження.

Як свідчить аналіз оперативно-розшукової та слідчої практики, для отримання необхідних результатів від зазначеної дії необхідно володіти певними професійними здібностями, які десятиріччями накопичувались у підрозділах, які обслуговують оперативні підрозділи суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, забезпечуючи їх необхідною інформацією, яка має не лише доказове, а й орієнтувальне значення.

Специфіка (підвищений рівень конфіденційності) існування та застосування зазначених підрозділів також виправдовується умовами протидії злочинній діяльності.

Запропоновані особливості оформлення дозволу та результатів застосування спостереження (ч. 2 та ч. 3 ст. 269 КПК України) стосуються оперативних підрозділів, які є суб'єктами оперативно-розшукової діяльності. Саме вони можуть приймати рішення щодо застосування можливостей інших забезпечуючих оперативних підрозділів. Зазначені взаємовідносини повинні бути урегульовані вже наявними відомчими нормативними актами.

Одним із першочергових завдань під час розслідування злочинів зазначеної категорії є визначення необхідності проведення різноманітних *експертиз*, зокрема судово-економічної та криміналістичної (технічна експертиза документів, почеркознавча, комп'ютерно-технічна експертизи тощо). Ураховуючи, що для проведення зазначених експертних досліджень потрібен певний час, їх доцільно призначати на початку розслідування. Використовуючи висновки експертів, слідчий зможе підтвердити версії слідства щодо обставин легалізації доходів.

Найбільш поширеною слід вважати судово-економічну експертизу, яка на сьогодні формується як самостійний клас експертиз, що зумовлено потребами слідчої та судової практик. Основними різновидами судово-економічних експертиз є³⁴:

- судово-бухгалтерська (80 % від загальної кількості проведених експертиз);

- фінансово-економічна (15 %);

- кредитно-грошова (1 %);

- податкова та фінансово-аналітична (4 %).

Об'єктами дослідження всіх різновидів судово-економічної експертизи можуть бути одні й ті самі документи. Водночас кожна з них досліджує певні конкретні дані, наявні в цих документах.

На думку Г. А. Матусовського, предметом судово-економічної експертизи є стан і результати економічної діяльності суб'єктів економічних відносин, а об'єктом – показники, що характеризують цю діяльність³⁵.

³⁴ Кłudнук Л. В. Использование специальных экономических познаний при расследовании преступлений в сфере экономики. *Отчет о научно-исследовательской работе*. 2003. С. 9.

³⁵ Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков, 1999. С. 463.

На практиці в провадженнях про легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, найчастіше проводять судово-бухгалтерську, почеркознавчу експертизи, а також техніко-криміналістичну експертизу документів. Значно рідше здійснюють судово-економічну, судово-товарознавчу, комп'ютерно-технічну експертизи.

Питання, які ставлять перед експертами, мають бути сформульовані з урахуванням конкретних фактичних обставин провадження, урахувати спосіб учинення кримінального правопорушення та обставин, які підлягають доказуванню в кожному конкретному випадку. Залежно від предмета доказування формулювати питання доцільно після попередньої консультації з фахівцями експертних установ.

Зокрема, потреба в проведенні *судово-бухгалтерської експертизи* виникає стосовно значного кола проваджень про кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, коли повнота дослідження обставин, що підлягають встановленню, неможлива без застосування спеціальних знань експерта в галузі бухгалтерського обліку.

Предметом цієї експертизи в провадженнях про легалізацію є фінансово-господарська діяльність, відображена в документах бухгалтерського обліку, бухгалтерських реєстрах і податковій звітності, яка може свідчити про легалізацію доходів. На підставі дослідження документів експерт доходить висновку щодо законності господарських операцій та правильності їх відображення в бухгалтерському обліку.

Фінансово-економічна експертиза дає змогу:

- встановити факт того, що сумнівна фінансова операція має ознаки легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом;
- визначити суб'єкта господарювання, де відбувалися операції з легалізації доходів;
- з'ясувати економічне обґрунтування цих угод, зокрема визначити, чи не були вони завідомо збитковими для однієї зі сторін;
- встановити стан та інтенсивність використання оборотних активів суб'єкта господарювання й джерела їх формування;

– визначити безпідставність і неправомірність перерахування коштів за поставлену продукцію, виконані роботи, надані послуги;

– з’ясувати невідповідність угоди чинному законодавству;

– встановити джерела створення тіньових доходів, методи й способи їх легалізації, документи, на підставі яких здійснювалася легалізація, тощо.

За допомогою фінансово-економічної експертизи можна з’ясувати:

– предмет і мету діяльності фірми (статутні та фактичні);

– вид діяльності та його відповідність вимогам статуту;

– якими основними й оборотними засобами володіє фірма, джерела їх придбання, а також джерела фінансування її діяльності;

– наявність у фірмі працівників (персоналу) для виконання передбачених статутом видів діяльності;

– чи забезпечували наявні у фірмі основні й оборотні засоби можливість здійснювати статутну діяльність.

Судово-економічна експертиза надає можливість визначити³⁶:

– факт того, що «сумнівна фінансова операція» є легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом;

– суб’єкта господарювання, де відбувалися операції з легалізації цих доходів;

– джерела створення тіньових доходів;

– методи й способи легалізації цих доходів;

– документи, на підставі яких здійснювали легалізацію.

Головним завданням *почеркознавчої експертизи* є ідентифікація виконавця рукописного тексту, обмежених за обсягом рукописних записів (буквених і цифрових) та підпису. Унаслідок дослідження можна встановити конкретного виконавця рукопису або підпису, який безпосередньо склав документи, що підтверджують факт легалізації незаконно отриманих коштів або майна. Оскільки підпис є

³⁶ Капустник К. В., Карюгин В. И., Ковкин А. В. Проблемы проведения судебной экономической экспертизы в процессе расследования преступлений, связанных с легализацией (отмыванием) доходов, полученных преступным путем. *Теория и практика судебной экспертизы и криминалистики*. 2002. Вып. 2. С. 483.

ідентифікуючим знаком певної особи, передусім необхідно встановити, чи самостійно особа виконала сумнівний підпис. Методика експертизи підпису передбачає обов'язкове проведення дослідження у два етапи³⁷:

- вирішення питання про оригінальність підпису, тобто встановлення, чи виконано спірний підпис особою, від імені якої він значиться;

- встановлення виконавця підробленого підпису осіб (за умов надання відповідних зразків підпису та почерку тих, кого перевіряють).

Ця експертиза передбачає також виконання окремих завдань неідентифікаційного характеру (установлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, з наслідуванням (імітацією) почерку іншої особи, визначення статі виконавця, а також належності його до певної групи за віком тощо).

Під час постановки питань, які належить вирішити в межах проведення почеркознавчого дослідження підпису, необхідно обов'язково вказати:

- прізвище, ім'я, по батькові особи, від імені якої значиться цей підпис;

- прізвище, ім'я, по батькові можливого виконавця;

- факт дослідження підпису від імені фіктивної особи;

- найменування та реквізити документів, на яких розміщено підпис, який досліджують;

- точне місце розташування підпису на документі, який досліджують (найменування розділу, граfi, рядка).

Наприклад, питання можна поставити таким чином: «Ким виповнено підпис від імені Сидорова Петра Івановича, що розташований на касовому ордері № 25 від 2 березня 2013 року в граfi «Головний бухгалтер», – самим Сидоровим Петром Івановичем чи іншою особою?».

³⁷ Девятериков Т. Ю., Зимин О. В. Особенности и проблемы назначения экспертизы по исследованию фактов легализации (отмывания) преступных доходов. *Российский следователь*. 2006. № 1. С. 2–6.

Для проведення почеркознавчого дослідження необхідні не лише зразки підпису, а й зразки почерку можливого виконавця. Зразки почерку дають змогу експерту судити про загальні та часткові ознаки почерку виконавця, що не завжди можна зробити лише за підписом, який має обмежений графічний матеріал.

Техніко-криміналістична експертиза може ідентифікувати технічні пристрої та прилади, матеріали, які використовували під час виготовлення та підроблення документів, на підставі яких незаконно отримані кошти чи майно набули статусу законно отриманих; встановити відносну давність виготовлення документа або виконання окремих його реквізитів.

Дослідження електронних документів дає змогу встановити:

- вид операційної системи та програмних засобів, які використовували в роботі комп'ютера;
- інформацію, яку містять фізичні носії (які тестові та графічні документи виявлено, на яких дисках, дискетах);
- назви файлів, їх розмір, дату створення, зміни й видалення;
- дані про наявність на носіях інформації, що стосується певного факту відмивання доходів, тощо.

Головним завданням *експертизи комп'ютерної техніки та програмних продуктів* є:

- установлення технічного стану комп'ютерно-технічних засобів, обставин, пов'язаних з їх використанням, інформації та програмного забезпечення для легалізації незаконно отриманих доходів;
- виявлення інформації та програмного забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях та можуть свідчити про вчинення фінансових операцій;
- установлення відповідності програмних продуктів певним параметрам.

Рішення про необхідність проведення інших видів судових експертиз має бути прийнято в кожному конкретному випадку залежно від особливостей способу вчинення кримінального правопорушення.

2.4. Зарубіжний досвід використання фінансових розслідувань у правоохоронній діяльності

Як зазначив відомий англійський фахівець з боротьби з відмивання грошей Дж. Робінсон, економічний стимул є головною рушійною силою здійснення значної кількості злочинів. Уміючи працювати з фінансовими слідами злочину, правоохоронні органи отримують додаткові інструменти в боротьбі зі злочинністю. Цей постулат використовують під час формування системи правоохоронних органів розвинених країн.

У США діяльність правоохоронних органів максимально наближена до фінансової сфери. Так, Міністерство фінансів США (Department of the Treasury), крім типових для фінансових відомств завдань, наділене функціями щодо боротьби з фінансовими злочинами та фінансуванням тероризму. У структурі Мінфіну США існує Служба внутрішніх доходів (Internal Revenue Service, IRS) з мережею підрозділів, що займаються виявленням та розслідуванням фінансових злочинів (IRS Criminal Investigation), і Служба по боротьбі з тероризмом і фінансової розвідки (Office of Terrorism and Financial Intelligence, TFI).

До Служби по боротьбі з тероризмом і фінансової розвідки Мінфіну США належать:

- Управління по боротьбі з фінансуванням тероризму та фінансовими злочинами (Office of Terrorist Financing and Financial Crimes) – відповідає за ведення політики та реалізацію заходів щодо боротьби з фінансуванням тероризму, відмивання грошей та іншими фінансовими злочинами;

- Управління з контролю за іноземними активами (Office of Foreign Assets Control) – забезпечує національну безпеку й провадить боротьбу з іноземним тероризмом, наркоторгівлею та діяльністю, пов'язаною з поширенням зброї масового ураження, контролює застосування економічних санкцій, зокрема заморожування закордонних активів, що перебувають на території США;

- мережа боротьби з фінансовими злочинами (Financial Crimes Enforcement Network, FinCEN) – відповідає за боротьбу з відмивання грошей та іншими фінансовими злочинами шляхом відстеження великих або підозрілих фінансових операцій, підтримки бази даних за такими операціями та налагодження

обміну відповідною інформацією між організаціями, які протидіють фінансовим злочинам; контролює реалізацію закону США «Про банківську таємницю» (банки та інші фінансові установи зобов'язані сповіщати мережу боротьби з фінансовими злочинами про всі фінансові операції, розмір яких перевищує встановлену суму).

На сайті Служби внутрішніх доходів Міністерства фінансів США висвітлено зміст фінансових розслідувань як практичної діяльності: «Фінансові розслідування ґрунтуються на спеціалізованому аналізі документів. До таких документів належать облікові записи, банківська інформація, дані про нерухомість, які показують рух грошових коштів. Будь-які записи, що відображають події, пов'язані з рухом грошей, є важливими. Основне завдання фінансових розслідувань полягає у виявленні та фіксації руху грошей, пов'язаних з процесом злочинної діяльності. Зіставлення фактів про те, звідки надійшли грошові кошти, хто їх отримав, коли вони були отримані та як збережені або вкладені, може вивести на кримінальну діяльність. Ухилення від сплати податків, корупція, шахрайство у сфері охорони здоров'я, фінансування тероризму – це злочини, пов'язані з рухом грошових коштів. У межах боротьби з ними фінансові розслідування часто стають ключовим засобом, що дає змогу залучити злочинців до кримінальної відповідальності. Традиційно правоохоронні органи спираються на такі дії, як огляд місця злочину, вивчення речових доказів, ідентифікація відбитків пальців або допит свідків. Обмеженість цих дій стає очевидною для того, хто намагається боротися із фінансовими злочинами».

Серед усіх органів, які в США залучені до фінансових розслідувань, особливу увагу привертає Управління по боротьбі з фінансовими злочинами (Financial Crimes Enforcement Network, FinCEN). Сьогодні FinCEN є інформаційно-аналітичним центром, який збирає, обробляє, аналізує та класифікує фінансову інформацію, а потім передає її компетентним органам. FinCEN має розгалужені джерела інформації, що дає змогу ефективно аналізувати значний масив інформації. Зокрема, Управління має доступ до інформації Агентства національної безпеки (АНБ), що має важливе значення для продуктивних фінансових розслідувань, адже АНБ

може перехоплювати інформацію, що передається цифровими засобами в США та за їх межами. У 1992 році FinCEN уклало угоду з Tracfin – Комітетом з обробки розвідувальної інформації та боротьби з нелегальними мережами фінансових установ, створеним при Міністерстві фінансів Франції. Потім FinCEN підписало угоду з Національним управлінням кримінальної інформації Великої Британії (National Criminal Intelligence Network, NCIN), австралійською організацією AUSTAC та іншими аналогічними структурами розвинених країн.

У FinCEN сформовано та постійно поповнюються такі бази даних:

1) база даних фінансової інформації (Financial Database, FDB), у якій зосереджена вся фінансова звітність, що надається банками та фінансовими установами США в державні контрольні органи, а саме: декларації про проведені операції з сумами, що перевищують порогові значення; декларації про фінансові операції в казино (Currency Transaction Reports by Casinos, CTRC); декларації про рахунки в кредитних організаціях, наявних за кордоном (Reports of Foreign Bank and Financial Accounts); декларації про грошові надходження (цю декларацію подають до американського казначейства всі, у кого разові надходження на рахунок готівки від комерційної або професійної діяльності перевищують порогові значення). Крім перелічених документів, FDB містить звіти про всі підозрілі транзакції і міжнародні переклади, а також форми щодо передачі справ на розгляд до органів поліції, які заповнюються FinCEN після підтвердження незаконних дій фінансових установ;

2) база приватних даних (містить відомості про корпоративну та приватну власність. Її джерелом є переважно бази даних комерційних аналітичних центрів і спеціалізованих служб, а також інформація Митної служби та Служби внутрішніх доходів США);

3) картотека судових справ правоохоронних органів США. У картотеці судових справ правоохоронних органів США зберігаються дані на всіх осіб, які потрапляли в поле зору американських правоохоронних органів. У разі, якщо хто-небудь з них стає суб'єктом конкретного правопорушення, FinCEN може надати зацікавленим відомствам досить повну інформацію про нього.

З 1991 року в FinCEN діє комп'ютерна база даних про підозрілі рахуни (Suspect Account Records, SAR/FinCEN). Крім того, FinCEN має доступ до іншої електронної бази даних митної служби Міністерства США (Treasury Enforcement Communications System, TECS II), яка дає повну картину про фінансове становище осіб, підозрюваних у контрабанді наркотиків, а також до комерційних банків даних недержавних структур та інших джерел інформації. Потужне програмне забезпечення систем штучного інтелекту FinCEN дає змогу здійснювати автоматичне сканування 60 державних і комерційних баз даних та одночасно проводити аналіз розрізнених відомостей про один об'єкт (організації, приватну особу), що перебуває в різних установах США. Крім обробки фінансової бази даних, яка має конфіденційну інформацію за 25 останніх років, FinCEN використовує штучний інтелект для підготовки нових видів довідок. Вони отримали умовну назву «Форми про кримінально-карану діяльність». Такі форми складають у FinCEN тоді, коли банки, інспектори міністерства фінансів, податкової служби та інші органи, які здійснюють перевірку, виявляють підозрілі операції.

За оцінкою іноземних експертів, FinCEN – це найбільша з усіх існуючих баз даних, здатна за короткий строк обробити й проаналізувати значні обсяги інформації, що є надзвичайно важливим для фінансових розслідувань.

У Великій Британії та Італії також створено спеціалізовані правоохоронні органи з протидії сучасної організованої злочинності. В Італії повноваження з проведення розслідувань фінансових злочинів, включаючи податкові злочини, передані Фінансовій гвардії (Guardia di Finanza), яка може проводити такі розслідування як незалежно, так і під керівництвом генерального прокурора. Фінансова гвардія також може проводити цивільно-податкові розслідування та перевірки в межах своїх адміністративних повноважень.

У Великій Британії в результаті реформи правоохоронних органів у квітні 2006 року було сформовано спеціалізований правоохоронний орган з функціями контролю за фінансовими установами – Службу з протидії організованим злочинностям (Serious Organised Crime Agency, SOCA). Прем'єр-міністр цієї країни 1997–2007 років Тоні Блер під час її відкриття заявив, що

настав час діяти рішуче, та підкреслив, що зі «злочинністю XXI століття слід боротися методами XXI століття». У структурі SOCA наявні підрозділи фінансової розвідки (Financial Intelligence Unit, FIU), що відповідають за збір з фінансових установ звітів щодо сумнівних операцій, аналіз цих даних та їх надання оперативним підрозділам. Як зазначено на сайті SOCA, аналіз фінансової інформації дає змогу виявити рух кримінальних фінансів та ініціювати розслідування відносно раніше невідомої кримінальної та терористичної діяльності.

Важливу роль у діяльності Фінансової гвардії Італії та Служби з протидії організованій злочинності Великої Британії відіграє аналіз фінансової інформації, що здійснюється як на стадії виявлення, так і на стадії розслідування злочинів.

Досить влучним є зауваження представника Фінансової гвардії Італії стосовно того, що поширення діяльності організованої злочинності у сферах, що приносять чималі доходи, наявність величезних фінансових ресурсів і перерозподіл їх у найбільш вигідні галузі ринку надали цьому явищу характерні риси мультинаціональної корпорації, цілі якої зазнали змін у зв'язку з більш глобальними інтересами, але без урахування інтересів суспільства. Організована злочинність має на меті отримання прибутку. У цих умовах фінансова гвардія Італії покликана перешкодити проникненню кримінальних інтересів в економічну систему, маючи за основну мету перекриття потоків брудних грошей, позбавлення організованої злочинності фінансової підтримки.

У розвинених країнах набула популярності практика використання фінансових розслідувань у межах діяльності суб'єктів господарювання. Зокрема, послуга «фінансове розслідування» є досить затребуваною у сфері консалтингу. У багатьох консалтингових та аудиторських компаніях створено спеціалізовані підрозділи, так звані групи форензік (forensic), що займаються фінансовими розслідуваннями за напрямками: судовий облік (forensic accounting); аудит шахрайства (fraud audit) та ризик-менеджмент у сфері шахрайства (fraud risk management); пошук і повернення активів (asset tracking and recovery); виявлення та запобігання легалізації злочинних доходів (money laundering detection and prevention).

На практиці найбільше уваги приділяють фінансовим розслідуванням шахрайства. Аудит шахрайства в розвинених країнах сьогодні є самостійною сферою ринку консультаційних послуг, що спрямовується на проведення досліджень, які передбачають виявлення та фіксацію фактів корпоративного шахрайства, а також запобігання йому.

Загальновизнаної методики щодо виявлення, фіксації та запобігання цьому типу протиправних дій нині не існує, хоча в розвинених країнах він має тривалу історію розвитку та ґрунтовну науково-методичну базу.

Існує також Міжнародна асоціація сертифікованих спеціалістів із виявлення, розслідування та запобігання корпоративному шахрайству (Association of Certified Fraud Examiners, ACFE). Ця асоціація є провідною організацією у світі, що регламентує та спрямовує означений вид діяльності. Організаційно ACFE є глобальною професійною спільнотою, що налічує понад 40 тис. членів у 125 країнах світу, об'єднаних у 103 національні філії та представництва. Ця організація має на меті зменшення сфери впливу й розвитку корпоративного шахрайства та іншої економічної злочинності, а також допомога у виявленні та попередженні зазначених протиправних дій.

У розвинених країнах спеціалісти груп форензик або фінансових розслідувань досить активно долучаються до допомоги правоохоронним органам під час дослідження та розслідування найбільш витончених фінансових схем, що використовувалися у вчиненні окремих злочинів. Безпосередньо фахівці цих груп, як правило, є колишніми працівниками правоохоронних органів.

Узагальнюючи міжнародний досвід проведення фінансових розслідувань, можна стверджувати, що:

1. У розвинутих країнах (США, Канада, Велика Британія) фінансові розслідування становлять окрему сферу знань і практики з використання економічних знань стосовно протидії злочинності, що має фінансову складову:

- економічної злочинності (передусім ідеться про податкові злочини та корпоративні шахрайства, зокрема привласнення активів, кримінальні банкрутства та кредитні злочини);

– кримінальної економіки, тобто організованої злочинної діяльності, спрямованої на отримання доходів від наркобізнесу, торгівлі зброєю, людьми, контрабанди, порнобізнесу, контролю проституції та нелегальної трудової міграції;

– організації та вчинення тяжких й особливо тяжких злочинів, спрямованих проти життя та здоров'я громадян, базових цінностей суспільства й держави (наприклад, тероризм, екстремістська діяльність, організація збройних формувань, бандитизм і замовні вбивства).

2. Фінансові розслідування здійснюють правоохоронні органи та служби суб'єктів господарювання (спеціалізовані підрозділи підприємств і банків, а також компанії, що надають консалтингові послуги).

3. Науково-методичне забезпечення діяльності з організації та проведення фінансових розслідувань має досить високий рівень розвитку й зорієнтоване на виконання практичних завдань, про що можна переконатися під час вивчення конкретних документів, записів та інформації.

3. ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ПРОЦЕДУРА ВИЛУЧЕННЯ ЗЛОЧИННИХ ДОХОДІВ

3.1. Поняття вилучення злочинних доходів

Вилучення злочинних доходів і засобів визначають як позбавлення компетентним органом чи судовою інстанцією підозрюваного (обвинуваченого) можливості відчужувати певне майно шляхом ініціації процедури арешту. На відміну від арешту, який є тимчасовим заходом, вилучення забезпечує безпосередній контроль компетентних органів чи суду над зазначеним майном. Вилучене майно залишається у власності підозрюваного (обвинуваченого) – фізичної чи юридичної особи (осіб) – на момент вжиття зазначеного заходу. Проте компетентний орган чи суд може прийняти рішення про управління вилученим майном.

У процесі розгляду особливостей процедури вилучення злочинних доходів буде використано такі дефініції:

– доходи – будь-яке майно, безпосередньо чи опосередковано отримане шляхом учинення протиправних дій (матеріальне/нематеріальне, рухоме/нерухоме, а також будь-які документи, які підтверджують право власності на це майно та причетність особи до будь-яких операцій із ним);

– засоби – будь-яке майно, яке було використано чи використання якого (повністю або частково) було заплановано з метою вчинення протиправних дій.

Міжнародні правові процедури і стандарти

Ідентифікація, арешт, вилучення та конфіскація злочинних доходів є правовими процедурами, які застосовують як дієві заходи в боротьбі з організованою злочинністю. Крім цього, кожна з окреслених процедур вимагає вагомих підстав для застосування. Якими саме міжнародними та національними нормативно-правовими актами потрібно послуговуватися в контексті застосування процедури вилучення злочинних доходів і засобів?

Одним із перших міжнародно-правових актів, у тексті якого було визначено застосування конфіскації злочинних доходів як профілактичного заходу та одного з принципів здійснення правосуддя, була Конвенція ООН про боротьбу із

незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року. Положення цього документа визначають підстави та процедуру арешту, вилучення й конфіскації доходів або майна еквівалентної вартості, отриманих унаслідок учинення злочинів, пов'язаних із незаконним вживанням чи обігом наркотичних засобів і психотропних речовин. Так, порушено питання про перенесення тягаря доказування в разі наявності сумнівів щодо законності походження майна.

Ці принципи відображено в положеннях Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, де визначено процедуру вилучення та конфіскації доходів організованих злочинних груп і висвітлено рекомендації для держав – членів ЄС щодо посилення міжнародної співпраці у сфері застосування процедур вилучення, конфіскації та управління злочинними активами. Конвенція ООН проти корупції, прийнята 2003 року, визначає порядок застосування аналогічних заходів у межах розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним збагаченням і зловживанням владою. У документі вперше фігурує термін «повернення активів», а також розкрито особливості функціонування цього правового механізму в країнах Європи. Необхідність стандартизації й оптимізації процедур вилучення, арешту та конфіскації злочинних доходів і засобів визнають необхідними й експерти FATF. Ідеться про обов'язкову конфіскацію майна і доходів, отриманих у результаті відмивання коштів та інших видів фінансових злочинів; засобів, які було використано або планувалося використати з метою учинення цих злочинів або майно еквівалентної вартості без порушення прав третіх сторін *bona fide*. Усі вищезазначені заходи застосовують компетентні органи, наділені відповідними повноваженнями, серед яких:

- ідентифікація, відслідковування та оцінка майна, яке підлягає конфіскації;

- арешт і конфіскація майна з метою запобігання здійсненню будь-яких операцій (використання, передача, продаж тощо);

- вжиття заходів, спрямованих на попередження чи припинення дій, що унеможливають застосування державою механізмів для повернення активів, які є об'єктом конфіскації;

- вжиття будь-яких інших необхідних заходів у межах розслідування.

Національні правові процедури та стандарти

З метою належного вжиття компетентними органами таких заходів, як вилучення та конфіскація злочинних доходів, держава має не лише законодавчо закріпити ці повноваження у відповідних правових актах, а й створити умови, необхідні для їх реалізації та отримання ефективних результатів.

Держави – учасниці ГУАМ офіційно криміналізували легалізацію злочинних доходів шляхом внесення відповідних змін до чинних національних законодавств. У трьох із них (за винятком України) було застосовано принцип *all-crime*, за яким засоби й доходи, отримані в результаті учинення будь-якого злочину, можуть стати об'єктом арешту, вилучення та конфіскації. Порядок здійснення зазначених процедур визначається чинними КПК, позаяк жодне з положень кримінального законодавства цих держав не містить вказівок щодо заборони чи обмеження повноважень стосовно вжиття вищевказаних заходів. У процесі ідентифікації цифрової валюти як злочинного доходу чи засобу варто звернути увагу на таке:

- беручи до уваги варіативність умов, у яких здійснюється арешт майна, а також наявність різних тлумачень власне визначення, потрібно враховувати природу цифрових валют (у межах законодавства, яке чітко визначає підстави для арешту засобів учинення злочину, арешт злочинних доходів передбачено у випадках учинення визначених видів злочинів або з урахуванням ступеня тяжкості);

- існують різні ступені залучення судових інстанцій до процедури арешту майна, охоплюючи утвердження проведеного арешту (надзвичайні обставини), які впливають на оперативність цієї процедури і мають першочергове значення для забезпечення недоторканості електронних доказів;

- законодавство окремих держав передбачає застосування процедури накладення арешту на майно в межах цивільного законодавства, що потребує відповідної підготовки працівників правоохоронних органів, уповноважених проводити арешт;

- законодавство всіх держав-учасниць ГУАМ передбачає можливість проведення арешту до винесення обвинувального вироку. Це означає, що стандарт доказування, необхідний для вжиття цього заходу, є нижчим за стандарт, необхідний для винесення судового рішення.

Не менш важливим є питання визначення відомств, уповноважених проводити арешт у межах розслідування кримінальних злочинів із використанням цифрової валюти.

На сьогодні держави – учасниці ГУАМ передали відповідні функції правоохоронним органам, уповноваженим використовувати будь-які передбачені чинними КПК процедури, якщо вони мають статус підслідних у межах поточного кримінального розслідування (у контексті нашої тематики – підрозділи, уповноважені розслідувати легалізацію злочинних доходів).

Визначення змісту терміна «доходи, одержані злочинним шляхом» має не лише важливе теоретичне, а й практичне значення. Як показує вивчення матеріалів кримінальних проваджень та судових рішень, прийнятих за результатами їх розгляду, непоодинокими є випадки, коли співробітники контролюючих органів, органів досудового розслідування, прокуратури та суду злочинними доходами вважають лише фінансові операції з коштами, забуваючи про інше майно та майнові права, одержані злочинним шляхом. Такий підхід до виявлення доходів, одержаних злочинним шляхом, та збирання і використання доказів, на нашу думку, необхідно вважати непрофесійним, а розслідування злочинів та судовий розгляд кримінальних проваджень (кримінальних справ) – неповним та однобічним. Майно підозрюваних (обвинувачених, засуджених), одержане злочинним шляхом, залишається невиявленим та невилученим.

Отже, слід урахувувати, що досудовому розслідуванню злочинів зазначеної категорії та судовому розгляду кримінальних проваджень (кримінальних справ) зазвичай передують виявлення правоохоронними, фінансовими, ревізійними та/чи іншими контролюючими органами України та/чи іншої держави доходів, одержаних злочинним шляхом. Однак відсутність єдиних підходів і стандартів у документуванні виявлених фактів одержання злочинних доходів, алгоритму взаємодії ревізійних, правоохоронних та судових органів дає змогу злочинцям уникати покарання та приховувати свої злочинні доходи від конфіскації. Унаслідок цього непоодинокими є випадки, коли зібрані та направлені до слідчого підрозділу матеріали не дають змоги надати попередню правову кваліфікацію злочину, як того вимагає чинний

КПК України (п. 5 ч. 5 ст. 214)³⁸ та невідкладно розпочати досудове розслідування. На нашу думку, лише взаємодія контролюючих, оперативних та слідчих підрозділів, починаючи зі *стадії виявлення доходів*, одержаних злочинним шляхом, уможливить ефективне провадження боротьби з тяжкими злочинами на міжнародному рівні, дасть змогу виявляти та вилучати злочинні доходи в повному обсязі, у розумні строки закінчувати досудове розслідування та направляти кримінальні провадження (кримінальні справи) до суду для притягнення до кримінальної відповідальності всіх учасників злочинних груп.

Крім того, кваліфікуючи доходи як одержані злочинним шляхом, необхідно усвідомлювати, що суб'єкти вчинення злочину (злочинів), пов'язаного з одержанням доходу, можуть:

– *продовжувати злочинну діяльність* (наприклад, безпосередньо фінансувати терористичні дії, торгівлю людьми, сприяти розповсюдженню зброї масового знищення та/чи наркотичних засобів тощо, тобто вчиняти злочини, передбачені ст. 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини»; ст. 258 «Терористичний акт»; ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту»; ст. 258-2 «Публічні заклики до вчинення терористичного акту»; ст. 258-3 «Створення терористичної групи чи терористичної організації»; ст. 258-4 «Сприяння вчиненню терористичного акту»; ст. 258-5 «Фінансування тероризму»; ст. 306 «Використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів»; ст. 439 «Застосування зброї масового знищення»; ст. 440 «Розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення» чинного КК України;

– *використовувати свої злочинні доходи в законній діяльності*, легалізуючи (відмиваючи) їх таким чином (наприклад, учиняти фінансові операції чи правочини з коштами або іншим майном, одержаними внаслідок учинення злочину,

³⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

що передував легалізації (відмиванню) доходів, а також вчиняти дії, спрямовані на приховання чи маскуванню незаконного походження таких коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, зміну їх форми (перетворення), а так само набуття, володіння або використання коштів чи іншого майна, одержаних внаслідок учинення злочину, що передував легалізації (відмиванню) доходів, тобто займатись підприємницькою діяльністю, благодійністю тощо) (ст. 209 КК України)³⁹.

Правильне сприйняття на початковому етапі документування особливостей використання доходів, одержаних злочинним шляхом, важливе не стільки для слідчого, скільки для співробітника оперативного підрозділу, який виявив такі доходи. Від професіоналізму та майстерності саме співробітників оперативних підрозділів, правильно обраних методів та тактично грамотно реалізованих ними заходів документування протиправної діяльності осіб, які одержують доходи злочинним шляхом, залежать якості зібраних матеріалів і можливість (чи неможливість) дати попередню правову кваліфікацію вчиненого злочину та невідкладно розпочати досудове розслідування (ст. 214 КПК України).

Перелік матеріалів, які можуть бути підставою для початку досудового розслідування фактів незаконного одержання доходів, їх зміст і методика збирання зумовлені не лише видом доходу, обставинами його одержання, тобто видом злочину, унаслідок учинення якого незаконно одержані доходи, та обставинами його вчинення, а й передбаченими КК України та іншими нормативно-правовими актами вимогами до процедури їх збирання, однозначним тлумаченням застосованих понять і термінів (ст. 93, 214 КПК України).

Наприклад, якщо йдеться про легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, то відносно злочину, унаслідок учинення якого незаконно одержано доходи, законодавець вживає термін *«суспільно небезпечне протиправне*

³⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів», визначаючи його як діяння, за яке КК України передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або діяння, вчинене за межами України, якщо воно визнається суспільно небезпечним протиправним діянням, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, за кримінальним законом держави, де воно було вчинене, і є злочином за КК України та внаслідок вчинення якого незаконно одержані доходи (п. 1 примітки до ст. 209 КК України). Аналогічний термін та його визначення законодавець застосовує в Законі 2014 року (п. 39 ст. 1 Закону 2014 року)⁴⁰.

Конвенція 1990 року містить термін «предикатний злочин», визначаючи його як «будь-який кримінальний злочин, у результаті якого виникли доходи, що можуть стати предметом злочину, зазначеного в ст. 6 цієї Конвенції» (п. «е» ст. 1 Конвенції 1990 року)⁴¹. Вважаючи положення ст. 6 Конвенції 1990 року «Злочини, пов'язані з відмиванням доходів», важливими для організації міжнародного співробітництва в боротьбі з тяжкими злочинами та виявлення доходів, одержаних злочинним шляхом, вважаємо за доцільне проаналізувати її зміст. Так, відповідно до зазначеної статті:

«1. Кожна Сторона вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для того, щоб дії, учинені навмисно, розглядалися внутрішнім законодавством як злочини, а саме:

а) перетворення або передача власності, усвідомлюючи, що така власність є доходом, з метою приховування або маскуванню незаконного походження власності або з метою сприяння будь-якій особі, замішаній у вчиненні *предикатного злочину*, уникнути правових наслідків її дій;

⁴⁰ Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1702-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>.

⁴¹ Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом : міжнар. док. від 8 листоп. 1990 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_029.

б) приховування або маскування справжнього характеру, джерела, місцезнаходження, стану, переміщення, прав стосовно власності або володіння нею, усвідомлюючи, що така власність є доходом;

в) з урахуванням її конституційних принципів і фундаментальних засад її правової системи;

г) набуття, володіння або використання власності, усвідомлюючи під час отримання, що така власність була доходом;

д) участь у вчиненні, об'єднання або змова з метою вчинення, замах на вчинення, пособництво, підмова, сприяння і поради щодо вчинення будь-якого із злочинів, визначених відповідно до цієї статті.

2. З метою виконання або застосування п. 1 цієї статті:

а) не має значення, чи підлягав *предикатний злочин* кримінальній юрисдикції Сторони;

б) може бути обумовлено, що злочини, зазначені в п. 1, не застосовуються до осіб, які вчинили *предикатний злочин*;

в) обізнаність, намір чи ціль, необхідні як елемент складу злочину, зазначеного в п. 1, можуть виводитися з об'єктивних, фактичних обставин.

3. Кожна Сторона може вживати таких заходів, які вона вважає також необхідними для кваліфікації своїм внутрішнім законодавством як злочинних всіх або деяких з дій, зазначених у п. 1 цієї статті, а також у будь-якому або в усіх з нижченаведених випадків, коли правопорушник:

а) мав був передбачати, що власність є доходом;

б) діяв з метою одержання прибутку;

в) діяв з метою сприяння продовженню злочинної діяльності»⁴².

Ураховуючи викладене, *доходи, одержані злочинним шляхом*, у нормативних актах України, які регламентують

⁴² Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом : міжнар. док. від 8 листоп. 1990 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_029.

питання виявлення, вилучення, арешту та конфіскації злочинних доходів⁴³, законодавець вживає в такому контексті:

1) *доходи* – це будь-яка економічна вигода, набута злочинним шляхом. Вона може складатися з будь-якої *власності*. Остання включає власність будь-якого виду, матеріальну власність чи власність, виражену в правах, рухоме чи нерухоме майно та правові документи або документи, які підтверджують право на таку власність чи частку в ній. З метою уточнення поняття *«доходи, одержані злочинним шляхом»*,

⁴³ Про ратифікацію Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 рік : Закон України від 17 груд. 1997 р. № 738/97-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/738/97-вр>; Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму : Закон України від 28 листоп. 2002 р. № 249-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/249-15>; Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1702-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>; Про схвалення Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 груд. 2015 р. № 1407-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1407-2015-р>. Про реалізацію Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 серп. 2017 р. № 601-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/601-201>; Кримінальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>; Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651>; Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10 листоп. 2015 р. № 772-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/772-19>; Про виконавче провадження : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1404-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>.

у КК України застосовано термін *«кошти або інші майно, одержане злочинним шляхом»* (ст. 209 КК України), а в КПК України – *«майно у вигляді речей, документів, грошей тощо»* (ст. 167 КПК України). Ураховуючи важливість положень зазначених кодексів для забезпечення вилучення в злочинців їх злочинних доходів, залежно від контексту, надалі ми будемо вживати терміни, які застосовані саме в цих нормативних актах: *«майно»*, яке має злочинне походження, або *«речі та/чи документи»*, які мають злочинне походження;

2) *злочин*, внаслідок учинення якого незаконно одержані доходи (*предикатний злочин*), має класифікуватись згідно з чинним КК України як *тяжкий* чи *особливо тяжкий* або як злочин, учинений проти основ національної безпеки України та громадської безпеки (ч. 4, 5 ст. 12; ст. 96-1 та 96-2 КК України);

3) *злочин* (злочини), внаслідок учинення якого незаконно одержані доходи, має бути вчинений суб'єктом (суб'єктами) злочину *умисно*, з метою отримання злочинного доходу;

4) обставини вчинення злочину (злочинів), внаслідок учинення якого незаконно одержані доходи, винуватість особи (осіб) у його (їх) учиненні, розмір і вид доходів повинні бути доказані під час досудового розслідування шляхом застосування належних правових процедур, передбачених чинним КПК України;

5) рішення про арешт злочинних доходів підозрюваного (підозрюваних) під час досудового розслідування приймається слідчим суддею на підставі мотивованого клопотання слідчого, погодженого з прокурором (прокурора), обґрунтованого відповідними матеріалами кримінального провадження, які не лише підтверджують факт учинення підозрюваним злочину, який дав незаконний дохід, а й містять належні, допустимі, достовірні та достатні докази злочинного походження, розміру та виду самих доходів (тобто майна, яке має злочинне походження);

6) рішення про винуватість особи (осіб) у вчиненні злочину (злочинів), який дав незаконні доходи, арешт та вилучення (конфіскацію) доходів, одержаних злочинним шляхом, приймається судом за результатами розгляду кримінального провадження (кримінальної справи) та викладається в обвинувальному вирокі;

7) юридичною підставою для вилучення (*конфіскації*) доходів, одержаних злочинним шляхом, є *лише обвинувальний вирок, який набув законної сили*⁴⁴;

8) *конфіскація* означає покарання, призначене судом після розгляду справи за фактом вчинення злочину (злочинів), результатом якого є остаточне *позбавлення доходів, одержаних злочинним шляхом (тобто майна, яке має злочинне походження)*.

Як показує вивчення матеріалів кримінальних проваджень (кримінальних справ), у всіх випадках *вилученню (конфіскації) доходів, одержаних злочинним шляхом, передують процес виявлення, який включає пошук злочинних доходів; встановлення їх видів та неправомірності походження; відслідковування руху; зупинення злочинних операцій та арешт майна. Пропонуємо розглянути процесуальні дії, які забезпечують прийняття судом законного рішення про позбавлення злочинців їх злочинних доходів, які мають бути проведені під час досудового розслідування злочинів слідчим, за погодженням з прокурором чи прокурором, або судом – під час судового розгляду.*

Злочинні доходи (майно (рухоме та нерухоме), у вигляді речей, документів, грошей тощо) та їх власники зазвичай виявляють ще до початку кримінального провадження (ст. 214 КПК України). Незалежно від обставин виявлення злочинних доходів та їх власників, а також суб'єктів надання інформації про злочинні доходи чи їх власників (інформацію можуть надавати ревізійні, контролюючі органи, співробітники оперативних підрозділів, громадяни), після початку кримінального провадження виявлення, вилучення та арешт майна, яке має злочинне походження, можна здійснювати *лише шляхом проведення процесуальних дій, передбачених КПК України.*

Процесуальні дії щодо виявлення та арешту майна, яке має злочинне походження, проводять як гласно (тимчасовий доступ до речей і документів; обшук; огляд), так і негласно

⁴⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>; Про виконавче провадження : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1404-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>.

(негласні слідчі (розшукові) дії). Причому гласні процесуальні дії можуть мати характер примусових дій (обшук) або здійснюватись за згодою власника (володільця) доходів (тимчасовий доступ до речей та/чи документів, огляд).

Так, тимчасовий доступ до речей та/чи документів здійснюють лише на підставі ухвали слідчого судді (суду). Тимчасовий доступ до речей та/чи документів полягає в наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі та/чи документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їхні копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку) (ст. 159 КПК України).

Сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді під час досудового розслідування чи до суду під час судового провадження із *клопотанням* про тимчасовий доступ до речей та/чи документів, які мають злочинне походження (злочинні доходи), та їх вилучення. Слідчий має право звернутися із зазначеним клопотанням тільки за погодженням з прокурором. У клопотанні, поданому слідчим (прокурором), має бути зазначено:

1) короткий виклад обставин злочину, у зв'язку з яким подається клопотання;

2) правову кваліфікацію злочину із зазначенням статті (частини статті) КК України;

3) перелік речей та/чи документів, які мають злочинне походження, тимчасовий доступ до яких планується отримати;

4) підстави вважати, що речі та/чи документи, які мають злочинне походження, перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи;

5) значення речей та/чи документів для встановлення обставин у кримінальному провадженні (кримінальній справі);

6) можливість використання як доказів відомостей, що містяться в речах та/чи документах, та неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей та/чи документів;

7) обґрунтування необхідності *вилучення* речей та/чи документів, які мають злочинне походження, та недопустимості їх подальшого перебування у володінні відповідної фізичної або юридичної особи (ст. 160 КПК України).

З метою забезпечення своєчасного вилучення та арешту речей та/чи документів, які мають злочинне походження, та збереження їх у тому вигляді, який вони мають на момент розгляду заявленого клопотання, а також, якщо сторона кримінального провадження, яка звернулася з клопотанням, доведе наявність достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей та/чи документів, клопотання може бути розглянуто слідчим суддею (судом) без виклику особи, у володінні якої вони знаходяться (ст. 163 КПК України). Як показує вивчення матеріалів слідчої та судової практики, клопотання про тимчасовий доступ до речей та/чи документів, які мають злочинне походження, заявлені слідчим (прокурором) під час досудового розслідування злочинів, у 98 % кримінальних проваджень розглядаються слідчим суддею без участі власника (володільця) таких речей та/чи документів.

Слідчий суддя (суд) постановляє ухвалу про надання тимчасового доступу до речей та/чи документів, які мають злочинне походження, якщо сторона кримінального провадження у своєму клопотанні доведе наявність достатніх підстав вважати, що ці речі та/або документи:

1) перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи;

2) самі по собі або в сукупності з іншими речами та/чи документами кримінального провадження (кримінальної справи), у зв'язку з яким подається клопотання, мають суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні та/або мають злочинне походження.

Вилучення речей та/чи документів, які мають злочинне походження, під час тимчасового доступу буде законним лише у тому випадку, якщо слідчий суддя (суд) в ухвалі про надання тимчасового доступу до речей та/чи документів дає розпорядження *про вилучення* зазначених у клопотанні сторони кримінального провадження речей та/чи документів. Рішення про вилучення речей та/чи документів, які мають злочинне походження, слідчий суддя (суд) приймає, якщо сторона кримінального провадження доведе наявність достатніх підстав вважати, що без такого вилучення існує реальна загроза зміни або знищення речей та/чи документів, які мають злочинне походження, або таке вилучення необхідне для досягнення мети

отримання доступу до речей та/чи документів – їх вилучення та арешту, з метою подальшої конфіскації (ст. 163 КПК України).

Ухвала про тимчасовий доступ до речей та/чи документів буде юридичною підставою для тимчасового доступу та вилучення речей та/чи документів, які мають злочинне походження, якщо в ухвалі слідчого судді (суду) про тимчасовий доступ до речей та/чи документів буде зазначено такі дані:

1) прізвище, ім'я та по батькові особи, якій надається право тимчасового доступу до речей та/чи документів, які мають злочинне походження;

2) дата постановлення ухвали;

3) положення закону, на підставі якого постановлено ухвалу;

4) прізвище, ім'я та по батькові фізичної особи або найменування юридичної особи, які мають надати тимчасовий доступ до речей та/чи документів;

5) назва, опис, інші відомості, які дають можливість визначити речі та/чи документи, які мають злочинне походження, до яких повинен бути наданий тимчасовий доступ;

6) розпорядження надати (забезпечити) тимчасовий доступ до речей та/чи документів зазначених в ухвалі особі та надати їй можливість *вилучити* зазначені речі та/чи документи, які мають злочинне походження (ст. 164 КПК України).

Строк дії ухвали про тимчасовий доступ до речей та/чи документів, які мають злочинне походження, не може перевищувати одного місяця з дня постановлення ухвали (ст. 164 КПК України).

Особа, яка зазначена в ухвалі слідчого судді (суду) про тимчасовий доступ до речей та/чи документів як володілець речей та/чи документів, зобов'язана надати тимчасовий доступ до зазначених в ухвалі речей та/чи документів особі, зазначеній у відповідній ухвалі слідчого судді (суду).

Зазначена в ухвалі слідчого судді (суду) особа зобов'язана пред'явити особі, яка зазначена в ухвалі як володілець речей та/чи документів, оригінал ухвали про тимчасовий доступ до речей та/чи документів та вручити її копію.

Особа, яка пред'являє ухвалу про тимчасовий доступ до речей та/чи документів, зобов'язана залишити володільцю речей

та/чи документів опис речей та/чи документів, які були вилучені на виконання ухвали слідчого судді (суду).

На вимогу володільця особою, яка пред'являє ухвалу про тимчасовий доступ до документів, має бути залишено копію вилучених документів. Копії вилучених документів виготовляються з використанням копіювальної техніки, електронних засобів володільця (за його згодою) або копіювальної техніки, електронних засобів особи, яка пред'являє ухвалу про тимчасовий доступ до документів (ст. 165 КПК України).

У разі невиконання ухвали про тимчасовий доступ до речей та/чи документів слідчий суддя (суд) за клопотанням сторони кримінального провадження, якій надано право на доступ до речей та/чи документів на підставі ухвали, має право постановити ухвалу про дозвіл на проведення *обшуку* згідно з положеннями КПК України з метою відшукування та вилучення зазначених речей та/чи документів, які мають злочинне походження.

У разі вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину в кримінальному провадженні, згідно з положеннями КПК України, можуть проводитись також негласні слідчі (розшукові) дії з метою відшукування та подальшого вилучення шляхом проведення гласних процесуальних дій речей та/чи документів, які мають злочинне походження.

Якщо дозвіл на проведення обшуку надано за клопотанням сторони захисту, слідчий суддя (суд) доручає забезпечення його проведення слідчому, прокурору або органу Національної поліції за місцем проведення цих дій. Проведення обшуку здійснюється за участі особи, за клопотанням якої надано дозвіл на його проведення, згідно зі ст. 166 КПК України.

Відповідно до положень чинного КПК України, вилучене під час тимчасового доступу чи проведення будь-яких інших процесуальних дій майно, яке має злочинне походження, вважається тимчасово вилученим до вирішення питання про його арешт або повернення власнику (володільцю).

Отже, тимчасовим вилученням майна, яке має злочинне походження, є фактичне позбавлення підозрюваного або осіб, у володінні яких перебуває таке майно, можливості володіти, користуватися та розпоряджатися певним майном до

вирішення питання про арешт майна або його повернення (ст. 167 КПК України).

Згідно з КПК України, тимчасово вилученим може бути майно у вигляді речей, грошей, документів тощо, щодо яких є достатні підстави вважати, що вони:

1) підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину та/або зберегли на собі його сліди;

2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину та/або винагороди за його вчинення;

3) є предметом злочину, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом;

4) одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від учинення злочину, а також майно, в яке їх було повністю або частково перетворено (ст. 167 КПК України).

Слідчий, прокурор, інша уповноважена службова особа під час обшуку чи здійснення іншої процесуальної дій, у разі тимчасового вилучення майна, яке має злочинне походження, або негайно після здійснення процесуальної дії зобов'язана скласти відповідний протокол, копія якого надається особі, у якої вилучено майно, або її представнику.

Після тимчасового вилучення майна, яке має злочинне походження, уповноважена службова особа зобов'язана забезпечити схоронність такого майна в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (ст. 168 КПК України)⁴⁵.

Тимчасово вилучене майно може бути повернуто:

1) за постановою прокурора, якщо він визнає таке вилучення майна безпідставним;

2) згідно з ухвалою слідчого судді (суду), у разі відмови в задоволенні клопотання прокурора про арешт цього майна;

3) у разі скасування арешту та з інших формальних підстав, передбачених ст. 171 «Клопотання про арешт майна»,

⁴⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>; Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 листоп. 2012 р. № 1104. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012>.

ст. 173 «Вирішення питання про арешт майна» КПК України (ст. 169 КПК України).

Арештом майна є тимчасове, до скасування у встановленому КПК України порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді (суду) права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом вчинення злочину (має злочинне походження), підлягає конфіскації в підозрюваного (обвинуваченого, засудженого), третіх осіб, конфіскації в юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди. Арешт майна скасовується у встановленому КПК України порядку (ст. 170 КПК України).

Завданням арешту майна є запобігання можливості його приховування, пошкодження, псування, знищення, перетворення, відчуження. Слідчий (прокурор) повинні вжити необхідних заходів з метою виявлення та розшуку майна, на яке може бути накладено арешт у кримінальному провадженні (кримінальній справі), зокрема шляхом витребування необхідної інформації в Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, інших державних органів та органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб (ст. 170 КПК України).

Арешт майна, яке має злочинне походження, здійснюють з метою забезпечення:

- 1) збереження речових доказів;
- 2) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи;
- 3) відшкодування шкоди, завданої внаслідок вчинення злочину (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди(ст. 170 КПК України).

Арешт накладається на майно будь-якої фізичної або юридичної особи за наявності достатніх підстав вважати, що вони були:

- знаряддям вчинення злочину;
- об'єктом злочинних дій;
- набуті злочинним шляхом;

– отримані юридичною особою внаслідок учинення злочину;

– зберегли на собі сліди злочину;

– містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження (ст. 98; 170 КПК України).

У невідкладних випадках і виключно з метою збереження речових доказів або забезпечення можливої конфіскації в кримінальному провадженні щодо тяжкого чи особливо тяжкого злочину за рішенням директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), погодженим прокурором, може бути накладено *попередній арешт* на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах. Такі заходи застосовують строком до 48 год. Невідкладно після прийняття такого рішення, але не пізніше ніж протягом 24 год, прокурор звертається до слідчого судді з клопотанням про арешт майна.

Якщо протягом зазначеного строку прокурор не звернувся до слідчого судді із клопотанням про арешт майна або якщо в задоволенні такого клопотання було відмовлено, попередній арешт на майно або кошти вважається скасованим, а вилучене майно або кошти негайно повертаються особі (ст. 170 КПК України).

Арешт може бути накладений у встановленому КПК України порядку на рухоме чи нерухоме майно, гроші в будь-якій валюті готівкою або в безготівковій формі, у тому числі кошти та цінності, що знаходяться на банківських рахунках чи на зберіганні в банках або інших фінансових установах, видаткові операції, цінні папери, майнові, корпоративні права, щодо яких ухвалою чи рішенням слідчого судді (суду) визначено необхідність арешту майна (ст. 170 КПК України).

Не може бути арештовано майно, якщо воно перебуває у власності добросовісного набувача, крім арешту майна з метою забезпечення збереження речових доказів.

Заборона або обмеження користування, розпорядження майном можуть бути застосовані лише в разі, коли існують обставини, які підтверджують, що їх незастосування призведе до приховування, пошкодження, псування, зникнення,

втрати, знищення, використання, перетворення, пересування, передачі майна.

Заборона використання житлового приміщення особам, які на законних підставах проживають у такому житловому приміщенні, не допускається (ст. 170 КПК України).

З клопотанням про арешт майна, яке має злочинне походження, до слідчого судді (суду) має право звернутися прокурор, слідчий за погодженням з прокурором, а з метою забезпечення цивільного позову – також цивільний позивач.

У клопотанні слідчого (прокурора) про арешт майна має бути зазначено:

1) підстави, мету й відповідне обґрунтування необхідності арешту майна, яке має злочинне походження;

2) перелік і види майна, що належить арештувати;

3) документи, які підтверджують право власності на майно, що належить арештувати, або конкретні факти й докази, що свідчать про володіння, користування чи розпорядження підозрюваним (обвинуваченим, засудженим, третіми особами) таким майном;

4) розмір шкоди, неправомірної вигоди, отриманої юридичною особою, внаслідок учинення злочину (ст. 171 КПК України).

До клопотання також має бути додано оригінали або копії документів та інших матеріалів, якими слідчий (прокурор) обґрунтовує доводи клопотання.

У клопотанні цивільного позивача в кримінальному провадженні про арешт майна підозрюваного (обвинуваченого, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, третіх осіб для відшкодування шкоди, завданої злочином) має бути зазначено:

1) розмір шкоди, завданої злочином, а також розмір позовних вимог;

2) докази факту завдання шкоди та розміру цієї шкоди.

Клопотання слідчого (прокурора) про арешт тимчасово вилученого майна, яке має злочинне походження, має бути подано не пізніше наступного робочого дня після вилучення майна, інакше майно має бути негайно повернуто особі, у якої його було вилучено (ст. 171 КПК України).

У разі тимчасового вилучення майна, яке має злочинне походження, під час обшуку, огляду, здійснюваних на підставі ухвали слідчого судді, клопотання про арешт такого майна має подати слідчий (прокурор) протягом 48 год після вилучення майна, інакше майно має бути негайно повернуто особі, у якої його вилучили (ст. 171 КПК України).

Клопотання про арешт майна слідчий суддя (суд) розглядає не пізніше двох днів з дня його надходження до суду за участі слідчого та/або прокурора, цивільного позивача (якщо клопотання подано ним), підозрюваного (обвинуваченого, іншого власника майна, і за наявності – також захисника, законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження). Неприбуття цих осіб у судові засідання не перешкоджає розгляду клопотання (ст. 171 КПК України).

Клопотання слідчого (прокурора, цивільного позивача) про арешт майна, яке має злочинне походження, але яке не було тимчасово вилучене, може розглядатися без повідомлення підозрюваного (обвинуваченого, іншого власника майна, їх захисника, представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження), якщо це є необхідним з метою забезпечення арешту майна.

Юридично значущою є правова процедура арешту майна, визначена ст. 171 КПК України, якою передбачені не лише вимоги до оформлення клопотання про арешт майна як виду письмового процесуального документа та додатків до нього, а й встановлені строки його подачі слідчому судді (суду). Встановивши, що клопотання про арешт майна, яке має злочинне походження, подано без додержання встановлених вимог, слідчий суддя (суд) повертає його прокурору, цивільному позивачу та встановлює строк у 72 год або з урахуванням думки слідчого, прокурора чи цивільного позивача менший строк для усунення недоліків, про що постановляє ухвалу. У такому разі тимчасово вилучене в особи майно підлягає негайному поверненню після спливу встановленого суддею строку, а в разі звернення в межах встановленого суддею строку з клопотанням після усунення недоліків – після розгляду клопотання та відмови в його задоволенні.

Під час розгляду клопотання про арешт майна, одержаного злочинним шляхом, слідчий суддя має право за клопотанням учасників розгляду або за власною ініціативою заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення питання про арешт майна.

Слідчий суддя (суд) відмовляють у задоволенні клопотання про арешт майна в разі, якщо особа, яка його подала, не доведе необхідність такого арешту (ст. 173 КПК України).

Не допускається арешт майна (коштів) банку, що належить до категорії неплатоспроможних, а також майна (коштів) Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (ст. 173 КПК України).

Під час вирішення питання про арешт майна, яке має злочинне походження, слідчий суддя (суд) має враховувати:

- 1) правову підставу для арешту майна;
- 2) можливість використання майна як доказу в кримінальному провадженні;
- 3) наявність обґрунтованої підозри в учиненні тяжкого (особливо тяжкого) злочину чи злочину, вчиненого проти основ національної безпеки України та громадської безпеки, особою (особами), майно якої арештовують;
- 4) розмір шкоди, завданої злочином, неправомірної вигоди, яка отримана юридичною особою;
- 5) розумність і співрозмірність обмеження права власності завданням кримінального провадження;
- 6) наслідки арешту майна, яке має злочинне походження, для підозрюваного (обвинуваченого, засудженого, третіх осіб).

Відмова в задоволенні або часткове задоволення клопотання про арешт майна тягне за собою негайне повернення особі, відповідно, всього або частини тимчасово вилученого майна.

У разі задоволення клопотання слідчий суддя (суд) застосовує найменш обтяжливий спосіб арешту майна, що має злочинне походження. Слідчий суддя (суд) зобов'язаний застосувати такий спосіб арешту майна злочинного походження, який не призведе до зупинення або надмірного обмеження правомірної підприємницької діяльності особи, або інших наслідків, які суттєво позначаються на інтересах інших осіб.

У разі задоволення клопотання слідчий суддя (суд) постановляє ухвалу, у якій зазначає:

- 1) перелік майна, на яке накладено арешт;
- 2) підстави застосування арешту майна;
- 3) заборону (обмеження) розпоряджатися або користуватися майном, яке має злочинне походження, у разі її передбачення та вказівку на таке майно;
- 4) порядок виконання ухвали із зазначенням способу інформування заінтересованих осіб.

Ухвалу про арешт тимчасово вилученого майна слідчий суддя (суд) постановляє не пізніше сімдесяти двох годин із дня знаходження до суду клопотання, інакше таке майно повертається особі, у якій його було вилучено.

Копію ухвали негайно після її постановлення вручають слідчому, прокурору, а також присутнім під час оголошення ухвали:

- фізичній або юридичній особі, щодо майна якої вирішували питання про арешт, – під час вирішення питання про арешт майна, яке має злочинне походження, з метою забезпечення збереження речових доказів;

- підозрюваному (обвинуваченому, засудженому або юридичній особі, щодо якої здійснюється провадження), – під час вирішення питання про арешт майна з метою забезпечення конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи;

- підозрюваному (обвинуваченому, засудженому, фізичній чи юридичній особі, яка відповідно до закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого, засудженого або неосудної особи, яка вчинила злочин, а також юридичній особі, щодо якої здійснюється провадження, – під час вирішення питання про арешт майна, яке має злочинне походження, з метою забезпечення відшкодування шкоди, завданої внаслідок злочину (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди.

У разі відсутності таких осіб під час оголошення ухвали копію ухвали надсилають їм не пізніше наступного робочого дня після її постановлення.

Підозрюваний, обвинувачений, треті особи мають право на захисника, право оскаржити судові рішення щодо арешту майна, яке має злочинне походження (ст. 173 КПК України).

Майно або грошові суми клієнта неплатоспроможного банку, на яке судом накладено арешт, до дня віднесення банку до категорії неплатоспроможних, може бути передано приймаючому, перехідному банку чи спеціалізованій установі, утвореній Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, у встановленому законодавством про систему гарантування вкладів фізичних осіб порядку з письмовим повідомленням Фондом гарантування вкладів фізичних осіб особи, в інтересах якої накладено арешт. Причому передане майно або грошові суми залишаються обтяженими відповідно до ухвали суду про накладення арешту (ст. 173 КПК України).

Підозрюваний, обвинувачений, їх захисник, законний представник, інший власник або володілець майна, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, які не були присутні під час розгляду питання про арешт майна, яке має злочинне походження, мають право заявити клопотання про скасування арешту майна повністю або частково. Таке клопотання під час досудового розслідування розглядає слідчий суддя, а в межах судового провадження – суд.

Арешт майна, яке має злочинне походження, може бути скасовано повністю чи частково ухвалою слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого, їх захисника чи законного представника, іншого власника або володільця майна, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, якщо вони доведуть, що арешт накладено необґрунтовано (ст. 174 КПК України).

Клопотання про скасування арешту майна слідчий суддя (суд) розглядає не пізніше трьох днів після його надходження до суду. Про час і місце розгляду інформують особу, яка заявила клопотання, та особу, за клопотанням якої було арештовано майно.

Суд скасовує арешт майна, зокрема, у разі виправдання обвинуваченого, закриття кримінального провадження судом, непризначення судом покарання у виді конфіскації майна, залишення цивільного позову без розгляду або відмови в цивільному позові.

Ухвала про арешт майна, яке має злочинне походження, слідчий (прокурор) виконує негайно (ст. 174–175 КПК України).

Арештоване майно, яке має злочинне походження, може бути конфісковане, якщо таке покарання злочинцю буде призначене судом. Конфіскацію майна застосовують *лише на підставі вироку суду, який набув законної сили*. Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості й може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК України.

З 2013 року в чинному КК України передбачено *спеціальну конфіскацію*. Вона полягає в примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених КК України [7], за умови вчинення умисного злочину або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України [7], за які передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а так само передбаченого ч. 1 ст. 150 «Експлуатація дітей», ст. 154 «Примушування до вступу в статевий зв'язок», ч. 2 і 3 ст. 159-1 «Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації, агітації з всеукраїнського або місцевого референдуму», ч. 1 ст. 190 «Шахрайство», ст. 192 «Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою», ч. 1 ст. 204 «Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів», ч. 1 ст. 209-1 «Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму», ч. 1 ст. 210 «Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням», ч. 1 і 2 ст. 212 «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)», ч. 1, 2 ст. 212-1 «Ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»,

ч. 1 ст. 222 «Шахрайство з фінансовими ресурсами», ч. 1 ст. 229 «Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару», ч. 1 ст. 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», ч. 1 ст. 239-2 «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», ч. 2 ст. 244 «Порушення законодавства про континентальний шельф України», ч. 1 ст. 248 «Незаконне полювання», ч. 1 ст. 249 «Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом», ч. 1 і 2 ст. 300 «Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію», ч. 1 ст. 301 «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів», ч. 1 ст. 302 «Створення або утримання місць розпусти і звідництва», ч. 1 ст. 310 «Посів або вирощування снотворного маку чи конопель», ч. 1 ст. 311 «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів», ч. 1 ст. 313 «Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням», ч. 1 ст. 318 «Незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів», ч. 1 ст. 319 «Незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин», ч. 1 ст. 362 «Несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї», ст. 363 «Порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється», ч. 1 ст. 363-1 «Перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих

систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку», ч. 1 ст. 364-1 «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми», ч. 1 ст. 365-2 «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» КК України.

Спеціальну конфіскацію застосовують на підставі:

- 1) обвинувального вироку суду;
- 2) ухвали суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- 3) ухвали суду про застосування примусових заходів медичного характеру;
- 4) ухвали суду про застосування примусових заходів виховного характеру.

У разі, коли об'єктом спеціальної конфіскації є майно, вилучене з цивільного обороту, її може бути застосовано на підставі:

- 1) ухвали суду про закриття кримінального провадження з інших підстав, аніж звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- 2) ухвали суду, постановленої в порядку ч. 9 ст. 100 КПК України «Зберігання речових доказів і документів та вирішення питання про спеціальну конфіскацію» [8], за клопотанням слідчого чи прокурора, якщо кримінальне провадження закривається ними.

Спеціальну конфіскацію застосовують у разі, якщо гроші, цінності й інше майно:

- 1) одержані внаслідок учинення злочину та/або є доходами від такого майна;
- 2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення;
- 3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави;
- 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих,

що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання.

Якщо гроші, цінності й інше майно були повністю або частково перетворені в інше майно, спеціальній конфіскації підлягає повністю або частково перетворене майно. Якщо конфіскація грошей, цінностей та іншого майна на момент прийняття судом рішення про спеціальну конфіскацію неможлива внаслідок їх використання або неможливості виділення з набутого законним шляхом майна, або відчуження, або з інших причин, суд виносить рішення про конфіскацію грошової суми, що відповідає вартості такого майна.

Спеціальну конфіскацію застосовують у разі, коли особа не підлягає кримінальній відповідальності у зв'язку з недосягненням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, або неосудністю, або звільняється від кримінальної відповідальності чи покарання з підстав, передбачених КК України, крім звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

Гроші, цінності, у тому числі кошти, що знаходяться на банківських рахунках чи на зберіганні в банках або інших фінансових установах, інше майно, яке має злочинне походження, підлягають спеціальній конфіскації в третьої особи, якщо вона набула таке майно від підозрюваного, обвинуваченого, особи, яка переслідується за вчинення суспільно небезпечного діяння у віці, з якого не настає кримінальна відповідальність, або в стані неосудності, чи іншої особи безоплатно, за ринкову ціну або за ціну вищу чи нижчу ринкової вартості, і знала або повинна була та могла знати, що таке майно має злочинне походження.

Відомості щодо обізнаності третьої особи в частині злочинного походження набутого майна мають бути встановлені в судовому порядку на підставі достатності доказів.

Спеціальну конфіскацію не може бути застосовано відносно майна, яке перебуває у власності добросовісного набувача. Її не застосовують щодо грошей, цінностей та іншого майна, які не мають злочинного походження. Вони згідно із законом підлягають поверненню власнику (законному володільцю) або призначені для відшкодування шкоди, завданої злочином.

Отже, *покарання у виді конфіскації доходів*, одержаних злочинним шляхом, полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всіх або частини доходів, які є власністю засудженого. Якщо конфісковують частину доходів, суд має конкретизувати, про яку саме частину йдеться, або перелічити це майно (рухоме та/чи нерухоме, майнові та/чи немайнові права).

Конфіскація доходів, одержаних злочинним шляхом, встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених КК України.

Перелік майна, що не підлягає конфіскації, наведено в додатку до Закону України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року № 1404-VIII (ст. 59 КК України).

Незалежно від виду процесуальної дії, якщо її метою є виявлення та вилучення (арешт, конфіскація) злочинних доходів, у всіх випадках необхідно усвідомлювати, що особисті та майнові права особи захищені законом, а отже, їх реалізація під час досудового розслідування – обов’язок слідчого (прокурора), який здійснює кримінальне провадження, а під час судового розгляду – обов’язок суду.

3.2. Стратегія фінансових розслідувань

Фінансове розслідування має бути невід’ємною складовою загальної стратегії боротьби зі злочинністю, що ґрунтується на комплексних законодавчих засадах, у яких буде відображено роль фінансового розслідування як невід’ємної частини роботи правоохоронного блоку. Чіткі цілі та завдання, цілеспрямовані заходи, наявність достатніх ресурсів, організація підготовки слідчих та оперативних працівників з можливістю використання наданих законом повноважень з урахуванням комплексного та креативного підходу, послідовності та цілеспрямованості дій – усе це елементи ефективної стратегії здійснення фінансового розслідування.

Наступальний характер уживаних заходів має бути спрямований на те, щоб фінансові розслідування стали невід’ємною частиною всіх проведених правоохоронними

органами перевірок стосовно злочинів, пов'язаних з отриманням фінансової вигоди. Слід використовувати проактивний підхід до розроблення дієвих стратегій щодо впровадження фінансових розслідувань у роботу правоохоронних органів на оперативному рівні, у тому числі:

- забезпечення підтримки з боку чиновників високого рангу всередині країни, які публічно просувають і застосовують національну стратегію;

- розміщення публічних заяв державних діячів високого рангу про підтримку й прихильність національної стратегії з протидії відмиванню брудних грошей і прийнятті відповідальності за її реалізацію;

- створення робочих груп зі стратегічного планування з метою вироблення ефективних законодавчих новел, які дозволять об'єднати досвід та знання всіх зацікавлених відомств і створити єдиний план дій. Ці робочі групи мають включати представників від усіх зацікавлених відомств, що беруть участь у проведенні фінансових розслідувань;

- проведення оцінки потреб і сприяння ефективному розподілу ресурсів;

- створення спеціалізованих слідчих підрозділів з проведення фінансових розслідувань;

- розроблення законодавчих ініціатив у частині оперативних дій, які сприятимуть проактивному (ініціативному) використанню повноважень щодо заморожування активів;

- формулювання чітких завдань для відповідних органів і відомств зі створенням ефективних механізмів координації та звітності.

Пріоритетним завданням держави має стати підготовка необхідної кількості належним чином навчених слідчих з розслідування фінансових злочинів. Вони повинні бути обізнані в питаннях проведення цих розслідувань, зокрема знати відповідні положення національного законодавства, міжнародних конвенцій і стандартів.

Слід створити інституційні умови, які сприятимуть формуванню належного середовища для проведення фінансових розслідувань, а також сприяти розвитку взаємодії шляхом надання відповідних законодавчих повноважень будь-якому з компетентних органів. Фінансові розслідування слід провадити

в поєднанні зі «звичайними» та іншими розслідуваннями предикатних злочинів або загалом об'єднувати з ними. Забезпечення можливості для спеціалізованих слідчих груп тісно співпрацювати з різними компетентними органами, де потрібні спеціальні знання та навички, має стати частиною «стандартних оперативних дій».

Необхідно розробити стратегію фінансових розслідувань та розглянути можливість упровадження програм за допомогою яких відомства, такі як Національне агентство з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, деякі правоохоронні органи або підрозділи Держфінмоніторингу України, будуть відшкодовувати витрати, понесені на проведення фінансових розслідувань, такі як оплата роботи експертів, витрати на переклади, витрати на міжнародні поїздки та інші, коштами, одержаними від застосування процедур вилучення активів.

Паралельні розслідування. Паралельними розслідуваннями (у контексті фінансових розслідувань) є зосередження роботи одночасно на предикатному злочині та відмиванні грошей. Підхід, за якого використовують паралельні розслідування, дає змогу запозичити досвід і знання з тієї чи іншої сфери розслідування, які доповнюють один одного та сприяють більш повному розслідуванню злочинів.

Проведення паралельного фінансового розслідування предикатного злочину є фактично превентивним, оскільки дає змогу виявити злочинні доходи, отримані від злочинів, що знаходяться в процесі розслідування, з метою їх подальшого розшуку/арешту. Таким чином, це є гарантією того, що активи не зникнуть, а також дає змогу запобігти потраплянню злочинних доходів у легальну фінансову систему, що, відповідно, виключає можливість використання цих коштів з метою вчинення злочинів у майбутньому. Завдяки цьому практика сприяє дотриманню принципу, прийнятого як у законодавстві, так і в суспільстві, про те, що ніхто не має отримувати вигоду від злочину.

Фінансові розслідування потребують опрацювання значних масивів інформації, зокрема про рух банківськими рахунками грошових коштів. Будь-який запис, який так чи інакше залишає за собою паперовий слід тих чи інших дій з

грошовими коштами, має важливе значення. Основним завданням фінансового розслідування є виявлення та документальне підтвердження руху грошових коштів під час учинення злочину. Наявність зв'язку між тим, звідки прийшли гроші, хто й коли їх отримує, де їх зберігають, може бути доказом злочинної діяльності. Фінансова інформація може також допомогти під час проведення паралельного розслідування предикатного злочину за допомогою:

- визначення мотивів злочину, виявлення системи зв'язків з іншими учасниками та місцями;

- з'ясування того, які ще використовувалися засоби, наприклад, телефони, транспорт та інші можливі речі, що стосуються кримінальної події;

- визначення місцезнаходження та встановлення особи підозрюваних, свідків або жертв;

- надання інформації про переміщення підозрюваних осіб (ініціативно, приховане використання фінансової інформації);

- надання інформації з метою визначення того, хто є головним підозрюваним, з урахуванням того, що раніше це зробити не вдавалося;

- розшуку осіб.

Для більшості злочинів відмивання злочинних доходів є просто супутнім явищем. Після того як злочинець отримує злочинний дохід, він зазвичай хоче будь-яким чином цим доходом скористатися. Уміння відстежити фінансовий слід дає змогу відтворити загальну картину, включаючи факти й обставини справи, у логічному й послідовному порядку. Паралельні розслідування спрямовані на те, щоб правоохоронні органи могли розкрити та виявити всіх учасників злочинної схеми. Паралельне фінансове розслідування здатне показати, як вибудовано кримінальну інфраструктуру, визначити ієрархію злочинних організацій.

Інформація, результати кримінальної розвідки й докази, отримані під час проведення паралельних розслідувань, можуть використовуватися спільно. Відповідно, ресурси може бути розподілено таким чином, щоб уникнути дублювання функцій.

Термін «кримінальна розвідка» в цьому контексті відображає роль розвідувальних органів, які займаються питаннями національної безпеки, розшуку/арешту й конфіскації

активів. Фінансове розслідування сприяє більш повному та комплексному розслідуванню предикатного злочину, адже передбачає демонстрування рівня життя підозрюваного, складання фінансового профілю особи. Це може бути непрямим доказом (за рішенням суду) того, що єдиним зрозумілим джерелом доходів є протиправна діяльність. Зазначене сприяє встановленню доказів, достатніх для того, щоб звинуватити підозрюваного як за статтею про відмивання грошей, так і за предикатний злочин. Таким чином буде створено базу для процедури арешту й конфіскації активів, яку може бути реалізовано за допомогою зіставлення та подання прямих або непрямих доказів.

Необхідно розробити сучасну тактику й методику здійснення фінансових розслідувань, визначивши найбільш важливі складові та місце оперативно-розшукової діяльності в цьому процесі. Це може допомогти визначити структуру фінансового розслідування й слугуватиме своєрідними рекомендаціями для слідчих та оперативних працівників.

Багатопрофільні або цільові групи. Під час проведення масштабних і складних фінансових розслідувань важливо зібрати багатопрофільну або цільову групу фахівців, що є передумовою забезпечення ефективного розслідування, передачі кримінального провадження до суду та здійснення конфіскації. Слід розробити стратегічний підхід з питання внутрішньовідомчої та міжвідомчої взаємодії для того, щоб забезпечити обмін інформацією всередині відомства та між ними, а також із зарубіжними колегами.

До багатопрофільних груп може бути включено різноманітних фахівців, зокрема слідчих з фінансових злочинів, фінансових аналітиків, фахівців у сфері бухгалтерії, фахівців з інформаційних технологій, управління активами, а також прокурорів. Експерти можуть бути відряджені або залучені з інших відомств, таких як Держфінмоніторинг, ДФС України, аудиторські агентства, генеральної прокуратури, або навіть залучені з приватного сектору. Зазначені фахівці повинні мати досвід і знання, необхідні для аналізу значних обсягів фінансової, банківської, ділової та бухгалтерської документації, включаючи безготівкові грошові перекази, фінансові виписки, митну й податкову документацію. Обов'язковою є наявність у

цих групах слідчих з досвідом роботи щодо збору ділової та фінансової інформації розвідувального характеру, виявлення складних злочинних схем, відстеження фінансового сліду, а також використання спеціальних заходів, таких як операції під прикриттям, перехоплення телефонних переговорів, отримання доступу до комп'ютерних файлів і застосування контрольованої поставки. Багатопрофільні групи мають також включати слідчих із кримінальних проваджень, які володіють необхідними знаннями та навичками щодо традиційних методів ведення досудового розслідування. Прокурори також мають володіти аналогічними знаннями й досвідом для того, щоб якісно представити справу в суді.

Після формування багатопрофільної групи вкрай важливо налагодити ефективну взаємодію між членами команди, а також усіма відомствами, залученими до роботи. Відсутність у відомстві або управлінні системи обміну інформацією (у тому числі оперативною) часто ускладнює комплексні фінансові розслідування. До кола механізмів, які сприяють внутрішньовідомчій та міжвідомчій взаємодії, належать:

- упровадження системи обміну інформацією, коли всі слідчі підрозділи матимуть інформацію про раніше проведені або поточні розслідування щодо одних і тих самих осіб та/або організацій з метою уникнення дублювання, проведення дискусій, що стосуються розв'язання конфліктних ситуацій, і сприяння міжвідомчій обізнаності;

- визначення правил і процедур, які сприятимуть обміну інформацією в межах існуючих внутрішньовідомчих та міжвідомчих форм взаємодії. Такі правила й процедури мають сприяти обміну інформацією на стратегічному рівні;

- упровадження такого підходу, за допомогою якого, внутрішньовідомчі та міжвідомчі суперечності будуть вирішуватися виключно в інтересах слідства;

- компетентним органам необхідно розглянути можливість підписання письмових угод, таких як меморандум про взаєморозуміння або аналогічних угод, що дасть змогу офіційно затвердити процес взаємодії.

Доцільно розробити стратегію оптимізації взаємодії між державним і приватним секторами, яка не обмежуватиметься лише інформуванням про операції. Як джерело фінансової

інформації приватний сектор володіє корисною інформацією, зацікавлений у захисті своєї репутації, має навички й знання, що дають змогу йому аналізувати й обробляти інформацію. Крім цього, він перебуває в більш вигідному становищі, ніж правоохоронні органи. Забезпечення належного захисту інформації та права на недоторканність приватного життя також має бути частиною процесу інформаційного обміну, здійснюваного в межах правового поля, щоб більш ефективно виявити ті моменти, які можуть допомогти правоохоронним органам у проведенні фінансових розслідувань.

Повернення активів. Успішна процедура повернення активів вимагає наявності комплексного плану дій, який буде включати низку важливих кроків і рішень. Компетентним органам належить зібрати й оцінити факти, вивчити матеріали, сформувати команду, визначити ключових союзників, зв'язатися із зарубіжними колегами (за наявності міжнародної складової), урахувати юридичні, практичні й оперативні тонкощі й забезпечити ефективний перебіг кримінального провадження. Окрім кримінальної конфіскації, також необхідно стратегічно оцінити інші варіанти дій, або навіть застосування адміністративних процедур.

Однією з найбільших проблем, з якими доводиться мати справу під час проведення розслідувань у справах про повернення активів, є отримання доказів про те, що активи пов'язані зі злочинною діяльністю (конфіскація власності), або про те, що активи є доходом, отриманим від учиненого особою злочину (конфіскація коштів). Задля встановлення цього зв'язку слідчі та оперативні працівники мають шукати й відслідковувати активи до того моменту, доки не буде встановлено зв'язок зі злочином або не буде визначено місцезнаходження активів. Для того, щоб цього досягти, необхідно розглянути можливість створення спеціальних відділів із конфіскації, сформованих зі слідчих з фінансових злочинів і прокурорів. Вони мають на меті виявлення та розшук активів підлягають конфіскації. За умови реалізації такого підходу, слідчі з фінансових злочинів, які відповідають за розшук і конфіскацію активів, повинні почати тісно взаємодіяти зі своїми колегами під час проведення кримінального переслідування. Відсутність такої взаємодії може негативно

позначитися на веденні кримінальної справи, що, відповідно, негативно позначиться на процедурі конфіскації.

Необхідно впроваджувати механізми, які нададуть можливість компетентним органам ефективно розпоряджатися майном та за потреби – позбавлятися того майна, яке було заморожено, арештовано або конфісковано. Ці механізми слід застосовувати як щодо внутрішніх процедур, так і відносно запитів іноземних держав. Підрозділи з управління активами мають тісно взаємодіяти зі слідчими і прокурорами, що дасть змогу уникнути конфіскації активів, які надто дорогі або об'ємні з позиції змісту.

Ще однією проблемою проведення розслідувань з метою повернення активів є відсутність централізованого контролю в умовах, коли кожна справа щодо повернення активів проходить через різні етапи в межах судової системи. Відсутність централізованого контролю над процесом може призвести до блокування роботи системи кримінального правосуддя. Унаслідок цього кожен етап процесу може стати ізольованим, розглядатися окремо, що може ускладнити координування всього процесу фінансового розслідування, арешту й конфіскації активів. З метою уникнення цих проблем слід використовувати можливості Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, можливість створення та використання національної бази даних повернення активів, у якій містилася б інформація про кожні справи повернення активів у межах усіх етапів його проходження через систему кримінального правосуддя. Це надасть можливість централізовано перевіряти й аналізувати інформацію з усіма зацікавленими сторонами із застосуванням на всіх етапах статистичної методології. Це також дасть змогу визначати проблеми, які гальмують процес, що, відповідно, забезпечить оперативне розв'язання таких проблем.

Така база даних становить єдине джерело даних за минулі періоди, що стосуються повернення активів, використовується під час проведених розслідувань і сприяє ґрунтовнішому розумінню справи та співпраці між компетентними органами. Зазначена система зазвичай забезпечує більш високий рівень співпраці, що дає змогу виявляти більшу кількість активів для арешту й

проведення успішної конфіскації. Національна база даних також є важливим інструментом, оскільки підвищує ефективність процесу повернення активів і забезпечує комплексний підхід до проведення досудового й судового розслідувань.

Реєстри. Важливим є забезпечення наявності належної, достовірної та своєчасної інформації про те, хто є кінцевим власником або хто контролює юридичних осіб. Ідеться, зокрема, про інформацію щодо трастів, заснованих за угодою сторін, у тому числі дані про засновника, довірену особу і вигодонабувачів. Така достовірна та своєчасна інформація є необхідною для фінансового розслідування. Складні фінансові розслідування за участі комерційних організацій вимагають залучення креативних і високопрофесійних слідчих. Отже, до розслідування складних справ цієї категорії необхідно залучати слідчих з фінансових злочинів, які мають відповідну освіту, є підготовленими та опанували на високому рівні знання щодо:

- сутності діяльності комерційних організацій в усьому світі, зокрема стосовно того, як їх можна використати в протиправних цілях;

- найбільш ефективних способів і методик ведення досудового розслідування, що дасть змогу проникнути за «корпоративну завісу»).

З метою ефективного проведення фінансових розслідувань країни можуть розробляти й вести суспільно доступні реєстри, такі як реєстр юридичних осіб, земельний кадастр, реєстр некомерційних організацій. Якщо це можливо, такі реєстри мають бути централізовані, мати електронну форму та працювати в реальному часі таким чином, щоб вони регулярно оновлювалися і за ними можна було здійснювати пошук у будь-який час. Така система дасть змогу слідчим з фінансових злочинів набагато швидше отримати доступ до необхідної інформації з метою виявлення, розшуку, заморожування та подальшої конфіскації активів.

Для того, щоб допомогти компетентним органам отримати доступ до необхідної інформації під час проведення фінансових розслідувань, певний набір базової інформації щодо юридичних осіб має бути представлений у реєстрах юридичних осіб. Така вихідна інформація повинна легко перевірятися та не мати двозначного тлумачення. Там, де це можливо, заохочується

перехід від простої системи обліку даних і ведення реєстру підприємств до більш складних компонентів, які є частиною режиму протидії відмиванню грошей держави. Також рекомендується направляти більше ресурсів на підтримку реєстрів юридичних осіб для того, щоб базова інформація відповідала рекомендаціям. Доцільно використовувати компонент здійснення регулярної перевірки даних (навіть якщо цей компонент базується суто на застосуванні методу ранжування об'єктів за ключовими статистичними даними). Реєстри, у яких буде відображено параметри, які свідчать про можливість застосування відносно компаній, що не відповідають необхідним вимогам, штрафних санкцій або інших мір покарання, будуть давати більш точну інформацію. Таким чином, слідчі з фінансових правопорушень будуть мати безпосередній доступ до надійної та якісної інформації.

Відмивання грошей і повернення активів зазвичай співіснують паралельно. Відмивання грошей є злочинною діяльністю, що вчиняється після вчинення правопорушення для того, щоб приховати справжнє походження, природу і право власності стосовно злочинних доходів. Водночас повернення активів – це дії слідчих органів або прокуратури, що мають на меті відстеження руху незаконних активів, вилучення їх у злочинців і повернення їх законному власникові.

Таким чином, повернення активів є процесом, за допомогою якого ці доходи від злочинів ідентифіковано, вилучено, конфісковано та повернуто законним власникам (державі, державним підприємствам, приватним особам або приватним юридичним особам).

Попри те, що кожен випадок повернення активів є унікальним, з огляду на загальні обставини його здійснення, можна виокремити чотири етапи цього процесу.

1. *Дослідчий етап*, під час якого слідство, отримавши інформацію про злочин та/або окремі факти щодо викрадених активів, накопичує додаткову інформацію для того, щоб перевірити справжність цієї інформації. У цьому процесі важливу роль відіграє фінансова розвідка, зокрема в контексті з'ясування попередньої інформації, необхідної для підтвердження факту крадіжки та руху активів, а також їхніх

потенційних місць розташування. Ключовим на цьому етапі є питанням про те, чи дійсно вчинено злочин і хто його вчинив.

2. *Слідчий етап*, у межах якого виявляють доходи від злочинів, визначають їхнє місце розташування та надалі заморожують. Свідчення про право власності цих активів підсумовують задля їх урахування під час підготовки постанови про конфіскацію. Це етап, на якому слідчі органи й прокуратура як запитуючої, так і запитуваної юрисдикції обирають відповідний інструментарій для досягнення бажаних результатів (наприклад, збір доказів, заморожування або арешт активів). Важливо усвідомлювати, що ця фаза стосується як оригінального злочину, так і заходів, вжитих для відмивання доходів, отриманих від предикатного злочину. Слідчий етап спрямований на те, щоб, по-перше, знайти і заморозити вкрадені кошти, а по-друге, встановити їхній зв'язок з учиненням протиправного діяння.

Таким чином, на цьому етапі важливо зосередитися як на встановленні достатніх доказів щодо злочинності первинної дії, унаслідок якої було створено ці активи під питанням, а також на розкритті конкретних методів відмивання грошей, які було застосовано з боку злочинців для відмивання цих активів. Ключові питання, на які потрібно відповісти на цьому етапі, можна узагальнити таким чином: хто (окремі особи, компанії) залучений до вчинення злочину; яку шкоду було завдано внаслідок правопорушення, тобто що було вкрадено або які доходи від злочину було отримано; коли було вчинено злочин; де було вчинено протиправне діяння; куди переведено доходи від злочинів і де вони знаходяться зараз; чому винні вчинили цей злочин (мотивація); яким чином було вчинено злочин, зокрема набуто доходи від нього?

3. *Судовий етап*, який відбувається після завершення розслідування, коли справу передають до суду. Цей етап передбачає судовий процес, після чого – винесення судового рішення проти осіб, зазначених у попередньому етапі.

У разі, якщо обвинувачених засуджено, суд виносить остаточне рішення для юридичної конфіскації активів, які вони вкрали у зв'язку з учиненням ними кримінального злочину. Коли всі можливості для оскарження вичерпано, цей етап знаменує перехід від фази «заморожених активів» до фази

«конфіскованих активів». Щоб конфіскувати активи в юрисдикції (юрисдикціях), у якій їх було знайдено, судові органи запитуючої юрисдикції мають тісно співпрацювати з колегами, що гарантуватиме обрання відповідного напрямку дій (наприклад, виконання постанови про конфіскацію від запитуючої країни або отримання місцевої постанови про конфіскацію в запитуваній юрисдикції).

Питання, що потребують відповіді на цьому етапі (зокрема від судових органів), стосуються того, чи було зібрано достатньо переконливі докази і чи було дотримано верховенство права на етапі розслідування.

4. *Етап повернення* відбувається тоді, коли власність повертають до законного власника і нею розпоряджаються належним чином (з урахуванням будь-яких міжнародних зобов'язань з обміну активами та права доброчесних третіх сторін). На цьому етапі зазвичай визначають обсяги активів, які слід повернути, та способи розпоряджання ними. Незалежно від того, наскільки високим є ступінь політичної волі, процес повернення викрадених активів не є надзвичайно складним і трудомістким.

Процес повернення активів передбачає низку дій, які дають змогу простежити, накласти арешт, здійснити конфіскацію та повернення викрадених активів. Цей процес ускладнюється на кожному етапі процесу повернення активів не лише тому, що винні у вчиненні кримінальних злочинів намагаються приховати справжню природу, походження і право власності на викрадені активи за допомогою відмивання грошей, а й тому, що він вимагає активного спілкування і тісної координації між відповідними органами тих юрисдикцій, де кримінальні злочини було вчинено, а також їхніми зарубіжними колегами тих юрисдикцій, у межах яких докази або активи може бути знайдено. Адже досвідчені злочинці використовують низку стратегій для того, щоб приховати походження коштів і перетворити їх у різноманітні форми, щоб назвати лише деякі з них, наприклад, тверду валюту, електронні кошти, матеріальне і нематеріальне майно, корпоративні структури й акції. Вони передають і поширюють ці активи через кордони кількох юрисдикцій під іменами кількох власників, що дає змогу

замаскувати справжню природу цих активів та ускладнити відстеження, відслідковування і юридичне вилучення.

Цей елемент у відмиванні грошей із залученням різноманітних юрисдикцій може особливо перешкоджати зусиллям щодо повернення активів, оскільки зумовлює появу бар'єрів, пов'язаних з перетином кордонів різних юрисдикцій, які варіюються, серед іншого, від потенційно суперечливих законодавчих і процедурних відмінностей до мовних невідповідностей. Це є ключовою причиною, з огляду на яку юрисдикції мають починати активно спілкуватися між собою на ранній стадії, починаючи з дослідчого етапу процесу повернення активів (як зазначено вище). Без активної співпраці в зазначеній сфері правоохоронцям буде вкрай складно розкрити схему відмивання грошей. Водночас слід урахувувати, що навіть коли держави дійсно ефективно співпрацюють, координація дій між державами через кордони може потребувати занадто багато часу, що може давати злочинцям додаткові можливості перебувати на крок попереду від правоохоронців.

Нерідко перешкоджати зусиллям щодо повернення активів може той факт, коли, наприклад, людина, яка вчинила корупційні дії, померла або втекла від правосуддя. У відповідь на це багато юрисдикцій тепер мають так звану процедуру винесення рішення про конфіскацію без обвинувального вироку: ці процедури ініціюють безпосередньо проти доходів, одержаних злочинним способом, а не проти особи, яка перебуває під слідством. Безпосереднім наслідком ініціювання таких конфіскацій є те, що рівень вимог стосовно доказової бази в справі є нижчим порівняно з кримінальними провадженнями, а також немає потреби засуджувати злочинця. З огляду на ці перешкоди, суть процесу повернення активів полягає в активному спілкуванні та координації як всередині країни, так і на міжнародному рівні. Жодних офіційних дій, які прямо чи опосередковано впливають на збір розвідувальної інформації, розслідування, кримінальне провадження або судові рішення в справі про повернення активів не має бути прийнято поодиночці будь-якою з установ, що беруть участь у цій справі, без попередньої консультації та обговорення ризиків і чинників

пом'якшення наслідків зі своїми національними та міжнародними партнерами. Це особливо слушним є в тих випадках, коли країни мають видати або прийняти запит про взаємну правову допомогу. Повернення конфіскованих активів має практичне значення. Зокрема, широко визнано, що відновлення викрадених активів може забезпечити істотні ресурси для фінансування державних послуг та інвестицій в інфраструктуру й інші програми, спрямовані на підвищення соціально-економічного розвитку. Крім того, відновлення вкрадених активів постає як стримувальний фактор для корупції, оскільки це суттєво підриває ключовий стимул для корупції – управління вкраденими активами. Саме з цих причин вкрай важливо, щоб усі зацікавлені сторони – держави, міжнародні організації, приватний сектор, зокрема фінансові установи, – усвідомлювали свої функції, обов'язки та відповідальність щодо повернення викрадених активів, прагнули до співпраці в означеній сфері⁴⁶.

Фінансове розслідування передбачає забезпечення збору, опрацювання й аналізу всієї наявної інформації з метою здійснення кримінального переслідування та вилучення злочинних доходів і засобів. Його головним завданням є ідентифікація та документальна фіксація переміщення коштів під час учинення злочинних діянь. Зв'язок між джерелом походження цих коштів та бенефіціарами, які отримували, зберігали чи переказували гроші, є ключовим доказом причетності до злочину. Тобто фінансове розслідування можна визначити як процес, що здійснюється паралельно з основним кримінальним розслідуванням (незалежно від виду злочину – кіберзлочини, шахрайство чи відмивання грошей) і надає можливість спеціалістам сконцентруватися на роботі зі злочинними доходами й засобами.

Фінансові розслідування, які вимагають застосування спеціальних знань і досвіду, часто потребують залучення

⁴⁶ Посібник з питань ролі організацій громадянського суспільства у поверненні активів. URL: https://cso.assetrecovery.org/sites/collective.localhost/files/documents/cso_guide_ukr.pdf.

експертів з інших установ. У межах національної юрисдикції це питання можна вирішити декількома способами:

- створення об'єднаної слідчої групи за рішенням прокурора, уповноваженого координувати й розподіляти завдання;

- залучення експертів з відслідковування та аналізу фінансових транзакцій (цю діяльність координує відповідний правоохоронний орган);

- виокремлення двох паралельних ліній розслідування – пошуку злочинних активів та кримінальної складової із забезпеченням належної міжвідомчої співпраці.

Незалежно від того, який варіант буде обрано, варто завжди враховувати специфіку фінансових розслідувань. Зокрема, ідеться про застосування вищих стандартів доказування порівняно з кримінальним правопорушенням (відмивання коштів). Доказування злочинного походження майна та доходів не потребує застосування принципу «за межами розумного доказування», на відміну від традиційних кримінальних розслідувань.

Відслідковування активів, що, власне, є пошуком слідів, залишених у системі, постає важливим етапом будь-якого фінансового розслідування в межах визначення злочинного походження цих коштів або засобів учинення злочину. Під час розслідування злочинів цей процес є підготовчим і дає змогу зафіксувати безпосередньо об'єкт потенційного арешту чи вилучення.

Відслідковування активів як аналітичний механізм працює за принципом індикації. Маркерами є так звані червоні прапорці, виявлення яких дає змогу встановити злочинне походження ідентифікованого майна чи доходів.

Служба фінансової розвідки є одним із ключових партнерів, який доцільно залучати на етапі ідентифікації та відслідковування злочинних доходів і засобів, оскільки вона має право першочергового доступу до відповідної інформації та здійснює безперервний аналіз даних з метою профілактики використання злочинних схем для відмивання коштів і фінансування тероризму (наприклад, так звані звіти про сумнівні транзакції). У централізованих системах контроль за випуском і розподілом обмінних одиниць або ігрових ресурсів здійснюють через внутрішні канали (системні елементи, що

функціонують за межами державних фінансових структур). Таким чином, доступність і цінність звітів про сумнівні транзакції, наданих адміністраторами таких систем, буде залежати від політики державного регулювання обігу цифрової валюти, зокрема від того, чи закріплені законодавчо зобов'язання адміністраторів щодо подання зазначеної звітності до служби фінансової розвідки.

Проте ефективність міжвідомчої співпраці залежить не лише від оперативності обміну даними, а й від рівня поінформованості правоохоронних структур про специфіку (структурну організацію, роль і повноваження) функціонування служби фінансової розвідки.

Інформація та оперативні дані можуть бути отримані за допомогою видачі моніторингового ордера чи ордера на надання інформації.

Моніторинговий ордер – це виданий компетентним органом наказ із вимогою щодо розкриття фінансовою установою уповноваженій особі інформації про операції, здійснені за конкретним рахунком, відкритим цією установою, або за рахунком, який належить вказаний в ордері особі. Такий наказ може визначати зобов'язання фінансової установи щодо інформування компетентних органів про транзакцію (під час спроби або одразу ж після її здійснення). Також моніторинговий ордер може зобов'язати фінансову установу утриматися від проведення чи завершення операції впродовж визначеного періоду.

Згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством держав-учасниць ГУАМ, моніторингові ордери видають правоохоронні органи та служби фінансової розвідки (за винятком Азербайджану), уповноважені здійснювати моніторинг будь-якого сумнівного рахунку. Правові підстави таких повноважень закріплені спеціальним законодавством з боротьби з відмиванням грошей або законом про оперативно-розшукову діяльність. Підставою для видачі такого ордера може бути запит іноземного компетентного органу, зокрема служби фінансової розвідки, результати внутрішнього аналізу, звіти про сумнівні транзакції (отримані від суб'єкта моніторингу), запит прокуратури.

Ордер на надання інформації – це санкціонований судом наказ, що зобов'язує конкретну особу надати для перевірки

уповноваженим представником документи, що мають пряму вказівку чи інформацію, яку можна використати для встановлення місцеперебування майна (об'єкта арешту чи конфіскації), або яка допоможе визначити вартість майна чи матеріальну вигоду, отриману обвинуваченим після вчинення ним злочинного діяння.

Основним завданням таких ордерів є примусове надання зазначеною в них фізичною чи юридичною особою інформації/документів (копій) упродовж визначеного часу.

Розкриття фінансових даних – це ще одна можливість для використання ордерів на надання інформації в межах виявлення злочинних доходів і засобів. Обов'язковою вимогою для банківських та небанківських установ у питанні протидії відмиванню грошей є зберігання інформації про рахунки й діяльність власних клієнтів, яка може бути надана за запитом компетентних органів і використана під час пошуку відповідних активів.

Одразу після виявлення злочинні доходи та засоби визначають як об'єкт арешту – взяття визначеного майна під контроль і здійснення повноважень володіння, розпорядження чи управління. Попри наявний досвід здійснення арешту й конфіскації електронних грошей чи рахунків (нематеріальні активи).

Однією з основних проблем для правоохоронних органів є управління вилученими активами, переданими під контроль держави. Оскільки право власності на майно, яке підлягає конфіскації, належить початковому власнику, то будь-які операції з такими активами мають бути проведені з дотриманням законності.

Фінансові розслідування часто виходять за межі національних кордонів, тому важливо забезпечити своєчасне використання компетентними органами можливостей формального та неофіційного міжнародного співробітництва під час слідчих дій. Встановлення контактів на початковому етапі дасть слідчим змогу засвоїти особливості іноземної правової системи, проблематику процесу отримання додаткової інформації та формування загальної стратегії розслідування.

Міжнародне співробітництво постає важливим елементом фінансових розслідувань. Тому застосування наявних механізмів

встановлення такого співробітництва має бути максимально ефективним та оперативним з огляду на волатильність, притаманну електронним доказам і слідам злочинної діяльності у віртуальному просторі. Зокрема, ідеться про:

- співробітництво через міжнародні мережі, створені для виявлення злочинних доходів, серед яких: Камденська міжвідомча мережа з повернення активів (CARIN), Ініціатива з повернення викрадених активів (StAR), яка є результатом партнерства між Світовим банком та Управлінням ООН з наркотиків та злочинності, а також спеціалізовані мережі з повернення активів (Глобальна мережа координаторів повернення активів – спільний StAR та Інтерпол);

- використання механізмів співробітництва між органами поліції (контактні центри 24/7, G8 – мережа підрозділів з розслідування інформаційних злочинів та національні бюро Інтерпол) з метою отримання оперативних даних, виконання запитів щодо забезпечення збереження інформації тощо для мінімізації бюрократичного перевантаження в межах стандартної процедури надання взаємної правової допомоги;

- встановлення через Держфінмоніторинг контактів з аналогічними іноземними відомствами з поданням запитів через захищений канал Egmont Secure Web;

- використання формальних процедур обміну інформацією з Центральним органом (прокуратурою) – механізм обміну запитами в межах взаємної правової допомоги.

3.3. Міжнародне співробітництво щодо повернення активів, здобутих злочинним шляхом

Без активної участі в процесі протидії відмиванню грошей правоохоронних установ держав, де вчинено первинний злочин, встановити, заморозити й конфіскувати злочинні активи буде проблематично. Правоохоронні органи, покликані охороняти власність від злочинних посягань, мають миттєво реагувати на протиправні дії. З огляду на це, в їх розпорядженні має бути значний обсяг інформації про злочинність як в Україні, так

і за її межами, що сприятиме швидкому й точному аналізу будь-якої ситуації⁴⁷.

Взаємодія з компетентними органами іноземних держав з питань надання правової допомоги в кримінальних провадженнях, у тому числі пов'язаних з поверненням викрадених активів, здійснюється на підставі багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорів України або на основі принципу взаємності.

У разі, коли можливим є застосування Конвенції ООН проти корупції (UNCAC), запитувана країна зобов'язана повернути конфісковане майно запитуючій країні у випадках привласнення державних коштів або відмивання таких коштів або коли країна, яка запрошує, обґрунтовано доводить своє право власності на таке майно, яке існувало раніше.

З метою повернення активів держави – учасниці Конвенції можуть використовувати різні механізми, серед яких:

- пряме застосування постанов про заморожування або конфіскацію, винесених судом іншої держави-учасниці;

- конфіскація активів поза кримінальним провадженням, особливо в разі смерті, втечі або відсутності злочинця та в інших випадках;

- цивільні позови, порушені іншою державою-учасником, що дозволяють їй як позивачу повернути викрадене майно;

- конфіскація майна іноземного походження за судовим рішенням у зв'язку з відмиванням грошей або іншими злочинами;

- судові постанови про виплату компенсації або відшкодування збитків іншій державі-учасниці та визнання судами позову іншої держави-учасниці як законного власника активів, набутих унаслідок корупційного діяння;

- розкриття інформації іншій державі-учасниці без попереднього запиту;

- міжнародне співробітництво та повернення активів.

Якщо зазначену Конвенцію застосувати неможливо, повернення або розділ конфіскованих активів здійснюють

⁴⁷ Гарбовський Л. А. Забезпечення конфіскації грошових сум і майна, отриманих злочинним шляхом (міжнародно-правові аспекти). *Науковий вісник Національної академії ДПС України*. 2006. № 3. С. 248–255.

залежно від положень національного законодавства, інших міжнародних конвенцій, договорів про взаємну правову допомогу або спеціальних угод (наприклад, угод про розподілі активів). У будь-якому разі загальну суму повернення може бути зменшено, щоб компенсувати запитуваній державі витрати на накладення заборони на користування, збереження та передачу конфіскованого майна, а також юридичні витрати й витрати на проживання заявника.

Активи також можуть бути надіслані безпосередньо потерпілим сторонам, у тому числі іноземній державі, шляхом видання судової постанови (так зване пряме повернення). Суд може прийняти постанову про відшкодування шкоди або компенсацію безпосередньо на адресу іноземної держави за цивільним позовом, а також про компенсацію або реституцію безпосередньо на адресу іноземної держави в кримінальній справі або поза кримінальним провадженням. Приймаючи рішення про конфіскацію, суди окремих країн можуть визнавати позови іноземних держав як законних власників активів.

Якщо особа, яка вчинила злочин, збанкрутіла (або компанії, використані нею, виявилися неплатоспроможними), у процесі повернення привласненого майна може допомогти офіційна процедура банкрутства.

Законодавство України та зарубіжних держав визначає, що міжнародний розшук, арешт і конфіскація отриманих злочинним шляхом грошових сум і майна – це акт міжнародної правової допомоги, що здійснюється відповідно до угод, укладених чи прийнятих на основі доручень компетентних правоохоронних органів або судів зарубіжних країн методом виявлення та забезпечення збереження грошей, що підлягають конфіскації, цінностей і майна, отриманих злочинним шляхом, які належать обвинуваченому, а також доходів від злочинної діяльності, їх передача іншій державі для використання в кримінальному судочинстві доказу або для відшкодування шкоди⁴⁸.

⁴⁸ Гарбовський Л. А. Забезпечення конфіскації грошових сум і майна, отриманих злочинним шляхом (міжнародно-правові аспекти). *Науковий вісник Національної академії ДПС України*. 2006. № 3. С. 248–255.

У ст. 13 Конвенції про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листопада 1990 року (Страсбург) передбачено, що сторона, яка отримала клопотання про конфіскацію засобів або доходів, розташованих на її території, забезпечує виконання постанови, ухвалені судом сторони, яка запитує про конфіскацію таких засобів чи доходів, або передає це клопотання своїм компетентним органам з метою отримання постанови про конфіскацію та в разі одержання такої постанови виконує її. Згідно зі ст. 15 запитувана сторона розпоряджається будь-якою конфіскованою власністю відповідно до свого внутрішнього законодавства, якщо зацікавлені сторони не дійдуть іншої згоди. Стаття 13 Типового договору про видачу, прийнятого 14 грудня 1990 року Резолюцією № 45/116 Генеральної Асамблеї ООН, закріплює, що вся виявлена в запитуваній державі власність, яка була набута внаслідок злочину або може знадобитися як доказ, передається за наявності прохання запитуваної держави, якщо на видачу є дозвіл.

Згідно з п. 2d ст. 1 Типового договору про взаємну допомогу в галузі кримінального правосуддя Резолюції 45/117 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року, взаємна правова допомога повинна надаватися в проведенні розшуку й арешті майна. У ст. 17 цього ж документа правоохоронним органам рекомендується в межах, що допускаються національним законодавством, виконувати прохання про розшук, конфіскацію та передачу державі, яка запитує, будь-яких матеріалів для використання як доказів – за умови дотримання прав добросовісних третіх сторін. Також цією Резолюцією прийнято Факультативний протокол до Типового договору про взаємну правову допомогу в галузі кримінального правосуддя, що стосується прибутків від злочинів. Під прибутками від злочину в п. 1 розуміється власність, отримана або реалізована прямо чи опосередковано внаслідок здійснення правопорушення, або інші вигоди, отримані в результаті правопорушення. Пункт 2 визначає порядок реалізації прохань запитуваної сторони про встановлення й розшук таких доходів, відповідно до яких запитувана держава має вжити заходів з метою встановити, чи перебувають доходи від передбаченого злочину в межах її

юрисдикції. У п. 4 сформульовано дозволені її законодавством заходи з метою не допустити будь-яких операцій, передачі або використання цих доходів до прийняття судом запитованої держави остаточного рішення.

З урахуванням укладених Україною міжнародних договорів під час розшуку грошових коштів і майна, отриманих злочинним шляхом, їх арешту, збирання пов'язаних з цим доказів можуть застосовуватися всі види передбачених кримінально-процесуальним законодавством України процесуальних дій, у тому числі вилучення та обшук. Конфіскацію здійснюють на основі вироку суду або іншого судового рішення та виключно в межах процедур згідно із законодавством тієї держави, на території якої перебуває майно. Причому сторона, яка конфіскувала доходи або власність, розпоряджається ними відповідно до свого національного законодавства та адміністративних процедур.

Україна у 2003 році ратифікувала Європейську конвенцію про міжнародне визнання судових рішень у кримінальних справах 1970 року.

З метою управління арештованим майном у деяких іноземних державах створено спеціалізовані органи, схожі на українське агентство, наприклад, англійський SOCA, чеський UOKFK, французький AGRASC та ін. Іноді цим займаються підрозділи в межах звичайних органів (US Marshals Service в межах Department of Justice).

У ЄС чітко дотримуються презумпції невинуватості, тож слідчий має особливо відповідально готувати відповідні докази для направлення до Європейського суду. Власник майна зазвичай подає позов на зняття арешту з його активів, причому наслідком може бути рішення ЄС сплатити державі, яка допустила такий прорахунок, значну компенсацію. Багато залежить від того, чи законодавці або чиновники на місцях усвідомлюють, що якщо починати кримінальне провадження проти бенефіціара банку в Україні й намагатися визнати цю справу за кордоном, у країні, де він перебуває, то це не завжди ефективний процес. Наприклад, нещодавно суд Ліхтенштейну за погодженням з місцевою прокуратурою розблокував на рахунках відомого українського судді 13 млн швейцарських

франків, оскільки українська прокуратура не змогла надати доказів про те, що гроші незаконні⁴⁹.

У США певні інституції надають допомогу в справах стосовно повернення активів, зокрема:

- Міністерство юстиції США, Кримінальне відділення, Відділ з питань повернення активів та боротьби з легалізацією доходів (AFMLS);

- Міністерство юстиції США, Кримінальне відділення, Управління міжнародних справ (OIA);

- Міністерство національної безпеки США, Відділ розслідувань імміграційних та митних правопорушень (HSI);

- Міністерство юстиції США, Федеральне бюро розслідувань (FBI).

Для повернення доходів, набутих корумпованим шляхом, які знаходяться на території іншої країни або пройшли через неї транзитом, необхідно спочатку мати змогу виявити ці активи або допомогти іншій країні виявити їх.

Першим доступним для іноземної юрисдикції кроком на шляху розпізнання активів у іншій країні може стати запит про неформальну допомогу в розслідуванні.

Попереднє встановлення тісного контакту може допомогти з'ясувати особливості правової системи іноземної держави та проблеми, які можуть виникнути під час опрацювання версій та формування стратегії. Це також дає іноземній державі можливість підготуватися до співпраці.

Налагодження особистих зв'язків з іноземними колегами – запорука успіху в справі повернення активів. Телефонний дзвінок, лист, відправлений електронною поштою, відеоконференція або особиста зустріч неабияк сприяють просуванню справи. Таке спілкування є важливим на всіх етапах: під час отримання інформації та даних, прийняття стратегічних рішень, складання запитів про надання взаємної правової допомоги або контролю виконання запитів. Таким чином, можна звести до мінімуму затримки, особливо завдяки усуненню

⁴⁹ Ліхачов М. Сучасні можливості транскордонного розшуку активів вражають. URL: http://www.sklaw.com.ua/ukr/news/366_mikola_lihachov_suchasni_mozhливosti_transkordonnogo_rozshuku_aktiviv.html.

нерозуміння, спричинених розбіжностями в термінології та правовій традиції. Особисті зв'язки також допомагають продемонструвати серйозність підходу, зацікавленість у робочому процесі, сприяють встановленню довіри між сторонами та стимулюють підвищену увагу до справи.

На ранніх етапах справи особиста зустріч представника Департаменту захисту економіки з фахівцем країн, які братимуть участь у розслідуванні, полегшує обмін інформацією. Такі зустрічі також допомагають побудові довіри між колегами з різних країн, сприяють оцінці стратегій і вивченню вимог до подачі запиту про надання взаємної правової допомоги.

У межах міжнародного співробітництва можна використовувати особисті контакти: зв'язок, встановлений під час розслідування попередніх справ, під час зустрічей, конференцій тощо. Для цього можна використовувати особисті контакти, соціальні мережі й міжнародні організації (наприклад, Світовий банк або Управління з наркотиків і злочинності ООН), які можуть дати рекомендації на підставі особистих зв'язків.

Для встановлення контакту слід звернути увагу на колег аналогічних структур іноземних держав, серед яких:

- правоохоронні органи (такі як поліція та організації, що займаються питаннями боротьби з корупцією, митного й податкового контролю та застосування законів про протидію незаконному обігу наркотиків);

- підрозділи фінансової розвідки;

- регулюючі органи (у банківській сфері та на ринку цінних паперів);

- прокуратура;

- слідчі судді/слідчі;

- іноземні юристи (деякі держави запрошують юриста, обізнаного з процедурами та вимогами іноземної держави).

Важливе значення має діяльність фахівців зі зв'язків і регіональних аташе з правоохоронних питань. У посольствах або консульствах багатьох держав є консуланти, які займаються питаннями міжнародного співробітництва з іноземними державами. Зазначені консуланти знають закони й процедури як своєї держави, так і держави, де вони працюють. Ці знання можуть допомогти фахівцям-практикам уникнути підводних каменів під час роботи з різними правовими

системами. Їх функції можуть відрізнятися, але зазвичай до них належить сприяння встановленню контакту з партнерами, забезпечення інформацією, допомога в підготовці запиту про надання взаємної правової допомоги (розгляд попередньої версії документа) і контроль за його виконанням. Можна зв'язатися з посольством іноземної держави у себе в країні, консульством або міністерством закордонних справ і дізнатися, чи є в них такий консультант.

Існують такі мережі фахівців-практиків:

- список контактних осіб в Ініціативі з повернення активів та Інтерполі, що містить інформацію про національних співробітників, які цілодобово приймають термінові запити про надання міжнародної допомоги⁵⁰;

- група «Егмонт» (міжнародна мережа підрозділів фінансової розвідки);

- Інтерпол, Європол, Асеанпол, Амеріпол, тобто міжнародні (та регіональні) поліцейські організації, метою діяльності яких є сприяння міжнародному співробітництву поліції;

- Всесвітня митна організація та її регіональні центри з правоохоронної роботи;

- Камденська міжвідомча мережа з повернення активів (CARIN) – неофіційна мережа поліцейських і судових органів, що займаються конфіскацією доходів здобутих злочинним шляхом;

- Південно-Африканська міжвідомча мережа з повернення активів – неофіційна мережа південноафриканських поліцейських і судових органів, що займаються конфіскацією доходів, здобутих злочинним шляхом, організована за типом CARIN;

- Арабська мережа боротьби з корупцією та нелегальною діяльністю;

- Іbero-американська асоціація прокурорів;

- Іbero-американська мережа міжнародного правового співробітництва (мережа з обміну інформацією);

- мережа Організації американських держав (перевіряє та забезпечує зв'язок фахівців-практиків через безпечну комп'ютерну систему);

⁵⁰ Список контактних осіб в Ініціативі з повернення активів та Інтерполі. URL: <http://www.interpol.int/public/corruptionstar/default.asp>.

– Європейська судова мережа (представники національних судових і прокурорських органів, які є контактними особами з питань взаємної правової допомоги);

– Євроджаст (судді та прокурори з країн – членів ЄС, які допомагають національній владі в розслідуванні та судовому переслідуванні складних міжнародних кримінальних справ).

Запит про надання взаємної правової допомоги направляють відразу ж після того, як встановлять необхідність міжнародного співробітництва. Однак якусь важливу інформацію можна отримати швидше та простіше шляхом прямого контакту з колегами в правоохоронних органах і підрозділах фінансової розвідки або з аташе з правоохоронних питань, які працюють на місцевому чи регіональному рівні. Подібна допомога може сприяти більш швидкому виявленню активів, уточненню того, яка допомога буде потрібна надалі. Такі контакти також дають можливість дізнатися про процедури й особливості правової системи іноземної держави та визначити найбільш оптимальну стратегію. Для неофіційних контактів часто необхідний дозвіл центральної влади, щоб не порушувався протокол спілкування з іншою державою, дотримувалися закони й нормативні документи щодо іноземної допомоги. Кращим варіантом є поетапний процес, у якому інформація або докази, отримані в результаті одного запиту, використовуються для підтримки наступного. Наприклад, за допомогою неофіційної допомоги можна отримати інформацію про банківський рахунок, яка дасть необхідні підстави й інформацію для запиту про надання взаємної правової допомоги та виїмки банківських документів. Діяльність, виявлена за допомогою цих документів, допоможе відстежити активи й визначити додаткові рахунки, на які слід накласти заборону або арешт. Це допоможе в збиранні доказів, необхідних для застосування забезпечувальних заходів, термінових (через неофіційну допомогу, якщо це можливо) або за допомогою запиту про надання взаємної правової допомоги. Накопичена інформація й докази зрештою забезпечать основу для винесення рішення про конфіскацію всередині держави та його виконання.

Неофіційна допомога сприяє більш швидкому одержанню інформації, яка відіграє роль у попередній оцінці фактів і розробленні подальших заходів. Наприклад, США можуть

запропонувати підтримку іноземного розслідування, використовуючи звичайні заходи розслідування, такі як співбесіда зі свідками, візуальні спостереження, пошук у громадських записах і надання публічно доступних документів. Щоб звернутися за такою допомогою, представники іноземних правоохоронних органів мають зв'язатися з аташе США у своїх країнах та/або з контактними особами Міністерства юстиції.

Важливу роль виконують *взаємні запити про правову допомогу*. Формальні запити про допомогу, таку як формальна процесуальна послуга, примусове свідчення або свідчення під присягою, видача фінансових записів або записів про третю сторону, перевірка записів, а також розшуки можуть здійснюватися на основі двосторонньої угоди про взаємну правову допомогу (MLAT), багатосторонньої конвенції, рогаторію або судового доручення. Офіційні запити необхідні для виконання заборонного судового наказу або здійснення судових рішень про конфіскацію. Центральним відомством США для відповіді на офіційні запити про взаємну правову підтримку є ОІА. Запити про правову допомогу задовольняються на основі умов угоди або конвенції (якщо така існує) та внутрішніх законів США. Умови угоди чи конвенції визначають інформацію, яка включається в запит про взаємну правову допомогу.

Запит (доручення, клопотання) про міжнародне співробітництво – це процесуальний документ, складений органом, який здійснює кримінальне провадження, або уповноваженим ним органом згідно з вимогами КПК України та відповідного міжнародного договору України (ст. 548 КПК України). Відповідно до ч. 1 ст. 542 цього Кодексу, міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироків. Водночас міжнародна правова допомога (ч. 1 ст. 541 КПК України) – це проведення компетентними органами однієї держави процесуальних дій, виконання яких необхідне для досудового розслідування,

судового розгляду або для виконання вироку, ухваленого судом іншої держави або міжнародною судовою установою.

У запиті про допомогу з боку США зазначають таку інформацію:

- назву угоди або конвенції, на основі якої здійснюється запит;

- назву органу влади, що здійснює розслідування/звинувачення;

- підсумок основних фактів справи;

- текст відповідних юридичних положень і статутів, у тому числі штрафні санкції, на яких ґрунтується розслідування/звинувачення;

- роз'яснення очікуваної підтримки та її значення для розслідування або процедури, що становить основу запиту;

- особливі вимоги, такі як секретність або терміновість (із зазначенням причин).

Основним органом зв'язку для всіх запитів про офіційну правову допомогу від США є Управління міжнародних справ, яке співпрацює з відповідними іноземними органами.

Щоб відстежити активи з метою встановлення, чи має фізична або юридична особа, організація рахунок у фінансовому закладі США, іноземна юрисдикція може звернутися за інформацією до підрозділу фінансової розвідки США (FIU) – Мережі боротьби з фінансовою злочинністю (Financial Crimes Enforcement Network, FinCEN) – через процедуру, відому як запит 314(a). Після отримання запиту 314(a) фінансові заклади США зобов'язані перевірити свої документи і з'ясувати, чи відкрив цей заклад рахунок або здійснив операцію від імені фізичної чи юридичної особи чи організації, обґрунтовано запідозреної правоохоронними органами в причетності до діяльності щодо відмивання значної суми грошей.

Мережа FinCEN вимагає документів, що показують:

- розмір або наслідки справи;

- імовірні суми грошей;

- наслідки основної кримінальної діяльності, причетність кримінальної організації;

- наслідки для інших регіонів та/або інші важливі факти, що свідчать про важливість справи.

Взаємні угоди між США та певними іноземними юрисдикціями дають змогу правозахисним органам цих юрисдикцій звертатися через мережу FinCEN до фінансових закладів США із запитом про інформацію щодо розслідування справ з відмивання значних сум грошей. Звертаючись із запитом 314(a), іноземний правоохоронний орган має подати довідку 314(a) та атестаційну анкету про суб'єкт правоохоронному аташе США. Потім аташе перевіряє запит, щоб переконатися, що він належить законній одиниці, після чого відправляє заповнені анкети до мережі FinCEN.

Держава, яка направляє запит у межах певної угоди про двосторонню правову допомогу або багатосторонньої конвенції, має надіслати до Управління міжнародних справ такі матеріали:

- короткий виклад фактів у справі та будь-яку іншу інформацію, передбачену певними угодами або конвенціями;

- копію ордеру на заборону розпоряджатися активами від суду держави, де конкретно зазначено активи в США, що потребують заборони на розпорядження, або ордер на заборону розпоряджатися всіма активами, які належать звинувачуваному, вказавши суму кримінальних доходів, відому на день подачі;

- заяву, у якій вказано, що країна, яка звертається із запитом, дотрималась належної правової процедури, зокрема своєчасно повідомила всіх зацікавлених у власності сторін (з метою надання їм достатнього часу заявити про свої права власності й підтвердити, що суд, який видав ордер, має юрисдикцію видавати такі ордери, і що не існує доказів обману під час отримання ордеру).

Сполучені Штати є членом групи «Егмонт» (Egmont Group), що становить асоціацію 127 підрозділів фінансової розвідки (FIU) з усього світу, які погодилися ділитися даними фінансової розвідки для надання допомоги щодо провадження кримінальних або терористичних розслідувань. Правоохоронні органи держави – члена цієї групи можуть звернутися до фінансової розвідки іншої держави-члена її FIU. Найважливіша інформація може включати дані про банківські рахунки, анкети про транспортування готівки через кордон, кримінальну інформацію та документи, які ймовірно зберігаються в громадських реєстрах.

Після виявлення активів Сполучені Штати пропонують два способи їх повернення. По-перше, якщо країна або іноземна юрисдикція має ордер на актив, США мають право реалізувати ордер після отримання належного запиту про взаємну правову допомогу від іноземної юрисдикції. По-друге, якщо іноземна юрисдикція ще не має ордера на актив, США можуть розпочати справу у виді кримінальної конфіскації або конфіскації без винесення звинувачувального вироку (цивільної конфіскації). Така можливість ґрунтується на повноваженнях США на конфіскацію.

У разі направлення запиту на заборону розпоряджатися активами до висунення звинувачення іноземною державою або до видачі іноземного ордера на заборону розпоряджатися активами в межах певної угоди про двосторонню правову допомогу чи багатосторонньої конвенції, до Управління міжнародних справ слід надіслати такі матеріали:

1) короткий виклад фактів у справі та будь-яку іншу інформацію, передбачену певними угодами або конвенціями;

2) афідевіт (письмове показання під присягою) від іноземної офіційної особи, яка ознайоmlена зі справою, де буде зазначено:

- суть розслідування та особистості підозрюваних, а також юридичні одиниці, які вони використовували;

- найменування іноземних статутів і короткий виклад правопорушень на етапі розслідування, а також/або звинувачення та повноваження займатися конфіскацією за такі порушення;

- дати правопорушень і фактичні підстави для потенційних звинувачень;

- активи, що підлягають забороні на розпорядження (з перевіреними номерами банківських рахунків та іншою розпізнавальною інформацією);

- зв'язки між конкретними активами, що підлягатимуть забороні на розпорядження в США, та злочинною поведінкою підозрюваного;

- наявність будь-якого зв'язку між підозрюваними та корпоративними підприємствами (на чії імена зареєстровано активи);

– докази та будь-які матеріали, що підтверджують їх достовірність;

– обґрунтовані підстави можливого висунення обвинувачення та конфіскації власності;

– інформацію про те, чи підлягають вказані активи конфіскації як доходи, майно, віднесене до доходів, засоби, чи вирок орієнтуватиметься на вартість активів;

– заходи належної правової процедури, якої країна, яка звертається із запитом, дотрималася чи буде дотримуватися;

3) інформацію, яка дасть змогу прокурорам США переконати суд США в тому, що власність підлягає подвійній конфіскації, тобто основна кримінальна поведінка, що виправдує конфіскацію або заборону розпоряджатися активами, також мусить бути визнана як така в США, і якби такий злочин було вчинено на території США, він теж передбачав би конфіскацію.

У разі направлення запиту щодо виконання остаточного вироку та конфіскації в межах відповідної угоди про двосторонню правову допомогу або багатосторонньої конвенції слід надати такі матеріали:

1) короткий виклад фактів у справі та будь-яку іншу інформацію, передбачену певними угодами або конвенціями;

2) завірену копію остаточного безапеляційного вироку про конфіскацію;

3) афідевіт (письмове показання під присягою), який вказує на те, що:

– вирок не підлягає подальшому оскарженню;

– країна, яка подає запит, дотрималася належної правової процедури (своєчасно подала попередження про всі процесуальні дії всім зацікавленим у власності сторонам, надавши їм достатньо часу заявити про свої претензії на власність);

– суд, який проголошує вирок, має юрисдикцію (юридичне право) виносити такі вирoki;

– не існує доказів обману під час отримання ордеру.

Якщо влада США переслідуватиме зосереджену в США конфіскацію, офіційні особи іноземних держав мають подати всі наявні докази, які пов'язують власність, що підлягає конфіскації, з кримінальною діяльністю (фінансові документи, співбесіди зі свідками, свідчення під присягою, відповідні закони, які доводять

кримінальну діяльність; документи звинувачень, якщо такі існують, та іншу відповідну інформацію).

Запити про захоплення/конфіскацію злочинного майна в США слід супроводжувати такою додатковою інформацією:

1) дані про активи, які підлягають забороні на розпорядження або конфіскації, зокрема номери рахунків або інша розпізнавальна інформація;

2) роз'яснення зв'язку між конкретними активами, які підлягають забороні на розпорядження або конфіскації в США, та злочинною поведінкою підозрюваного (для того, щоб США могли розглянути можливість висунення свого звинувачення);

3) обґрунтування зв'язку між будь-якими підозрюваними та корпоративними підприємствами, на чие ім'я можуть оформлятися активи;

4) визначення будь-якого ордеру на заборону розпоряджатися активами, який було видано судом держави, що звернулася із запитом;

5) визначення будь-яких остаточних вироків про конфіскацію, отриманих у державі, що звернулася із запитом, а також процесуальну історію цих вироків.

У країнах, де дозволено розкриття інформації правоохоронним органам, повідомлення про підозрілі операції та пов'язані з ними документи можуть бути для фахівців ефективними джерелами даних. Обсяг наданої інформації та якість опису можуть бути різні залежно від вимог у цій країні або переваг упорядника зазначених повідомлень. Зазвичай повідомлення про підозрілі операції містять такі пункти:

- джерело та призначення коштів;
- роз'яснення співробітника банку щодо характеру підозр, а також інформація, отримана в межах процедури «знай свого клієнта»;
- частота користування системами грошових переказів, чеками тощо;
- інформація про інші активи або предмети, які підслідний зберігає в банку.

Ці дані можуть допомогти фахівцям в отриманні інформації про фінансові потоки, що дасть змогу їм простежити шлях грошей у зворотну сторону, щоб підтвердити їх законне походження, або вперед, щоб з'ясувати пункт їх призначення.

Фактори, які можуть перешкоджати міжнародному співробітництву:

- юридичні перепони, у тому числі недостатність нормативної та процесуальної бази для міжнародного співробітництва, виконання постанов іноземних судів і повернення активів, відсутність законних повноважень для неофіційної співпраці, обмежені можливості надання допомоги до пред'явлення кримінального обвинувачення, тимчасові межі ведення розслідувань і судового переслідування в запитуючій державі, з огляду на які може бракувати часу для надання взаємної правової допомоги, а також закони, що вимагають розкриття інформації держателю активів;

- необхідність наявності подвійної підсудності та забезпечення гарантій (наприклад, гарантій взаємності, обмежень на використання інформації або оплати витрат чи збитків);

- відмова в наданні допомоги з низки причин, у тому числі через зацікавленість впливових осіб і структур, поточний судовий процес у державі, до якої звернулися із запитом, відсутність відповідних процедур у запитуючій державі та виду конкретних злочинів (таких як ухилення від сплати податків);

- надмірна тривалість процедури (затримки) через формальності, часу оброблення документів та апеляцій;

- ускладнені вимоги щодо доведення (наприклад, запит можуть вважати пошуком інформації навмання, якщо він є надто загальним та не містить достатньо подробиць для визначення потрібного банківського рахунку);

- розбіжності в системах конфіскації, які можуть спричинити проблеми під час здійснення конфіскації.

Навчальне видання

ЧЕРНЯВСЬКИЙ Сергій Сергійович,
КОРИСТІН Олександр Євгенович,
НЕКРАСОВ В'ячеслав Анатолійович та ін.

**ФІНАНСОВІ РОЗСЛІДУВАННЯ
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ
ЗЛОЧИННИХ ДОХОДІВ В УКРАЇНІ**

Методичні рекомендації

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої
продукції Дк № 4155 від 13.09.2011.

Підписано до друку 25.10.2017. Формат 60х84/16. Папір офсетний.

Обл.-вид. арк. 10,25. Ум. друк. арк. 9,53.

Тираж 50 прим.
